

ANADOLU'NUN İLK TARİHİ ÇAĞININ ANA HATLARİLE REKONSTRÜKSİYONU

(Siyasî - idarî ve iktisadî - içtimaî bakımlardan)

Doç. Dr. EMİN BİLGİÇ

I. Anadolu yerlileri kimlerdir ?

Bir çağın siyasî, idarî, iktisadî ve içtimaî esaslar bakımından rekonstrüksiyonu, o çağda muayyen sahada yaşıyan bir kavmin veya karışık bir halk kitlesinin bu hususlardaki anlayışını, bu anlayışa göre meydana getirdiği müesseseleri ve teşkilâtı, kendisinin refah derecesini, iktisadî ve medenî faaliyetlerini, hayatını idame ettirme tarzını tetkik demek olduğuna göre, evvelâ ele aldığımız çağda Anadolu'daki halk kitlesinin kimlerden ibaret olduğundan bahsetmek yerinde olur. Fakat kaynakların, hemen arzedeceğimiz durumu dolayısıyla, Anadolu'nun Hititlerden önceki çağı halkının kimler olduğunu ve kimlerden tereküp ettiğini, hangi ismi taşıdıklarını, ne zamandan beri orada oturduklarını esaslı ve açık bir surette tayine imkân yoktur. Bununla beraber uzun zamandan beri devam eden araştırmalar sonunda bazı esasların tesbitinin de imkân dahiline girdiğini kaydetmek lâzım gelir. Bu sebeple bugün biz Anadolu tarihinin bu çağı üzerinde uğraşan meslekdaşlar tarafından umumiyetle "yerliler,, olarak adlandırılmış olan eski halk tabakasının kimlerden teşekkül edeceği hususundaki araştırmaları ve elde edilen neticeleri şöylece hulâsa edebilecek bir durumda bulunuyoruz:

Anadolu'nun yazılı vesikalarla tanıyabildiğimiz bu ilk tarihi çağında, orada yayılmış olan Asurlu tüccarların teşkilâtları, alış veriş şekilleri ve umumiyetle iktisat tarihi bakımından ilgiye değer olan faaliyetleri hakkında etraflıca sayılabilecek tetkiklerin yapıldığı malûmdur¹. Hattâ bu araştırmalar başladığından beri, yerli halkın kimlerden ibaret olacağı hususunda Eski Asur lehçesiyle yazılmış ve Anadolu'nun başlıca üç hafriyat yerinden ele geçmiş olan vesikalardan tesbit edilebilen ve Asurca değil fakat yerli dillerden olacağı düşünülen bazı has isim bakiyyelerine ve bunların verdikleri ilk intibalara dayanarak öteden-

¹ Bu husustaki çalışmalar her ne kadar daha çok filolojik cepheden yürütülmüşlerse de, iktisadî mevzularda dahi ana hatlarla bir fikir verecek durumdadırlar. Başlıca şu eserlere bakmakla bu mevzudaki bütün neşriyat kolayca tanınmış olur: J. Lewy, Studien zu den altassyrischen Texten aus Kappadokien; Die altassyrischen Rechtsurkunden vom Kültepe I-II (MVAG 33, 35-3); Landsberger, Assyrische Handelskolonien (AO 24, 4), s. 3 vdd. ; Götze, Kleinasien, s. 64 vdd.; Gelb, Inscription from Alishar and vicinity (OIP XXVII), s. 7, n. 84.

beri bir takım müşahedelerde bulunulagelmıştır². Son olarak, maa-lesef beş yıldan beri bütününü neşir imkânını bulamadığımız geniş bir tetkikimizle biz, ele geçen vesikalara istinaden, ve bunların Hitit, muahhar Anadolu ve Mezopotamya kaynaklariyle de desteklenmesi suretile bu çağ Anadolu dil ve kavimleri meselesini imkân nisbetinde etraflı bir şekilde incelemiş bulunuyoruz. Bu tetkikte filolojik malzemenin tahlilli yoluyla tesbit ettiğimiz şekilde Hititlerden önce Anadolu'da *Proto hitit*, *Protoluvî*, kısmen *Hitit* ve pek münferit izlerle *Luvî* dili unsurları ayırdedilmekte, fakat bilhassa *Proto hitit* unsurlarının kendi aralarında da taksime ve tahlile uğrayacağı ve esasen bu unsurların tabletlerin yazıldığı çağda birbirlerine karışmış bir halde buldukları intiba'ı alınmaktadır³. Biz bu tetkikimizle aynı zamanda, J. Lewy ve L. Oppenheim'in, bu zamanda Anadolu'da geniş ölçüde bir *Hurri* halk tabakası bulunduğu hususundaki fikirlerini de⁴, Götze ve Gelb'in işaretlerine uygun olarak ve filolojik tahliller neticesinde red ve cerhettiğimiz kanaatındayız⁵.

II. Kaynakların konumuza temas derecesi:

Anadolu yerli halkının kimlerden tereküp etmiş olacağını kabataslak tayin ve bunların dil unsurlarını tahlilde koşu sahalardan veya muahhar Anadolu kaynaklarından nisbeten faydalanmak imkânları mevcut olduğu halde, onların siyasî taksimat ve idarî teşkilâtlan, iktisadî ve içti-

² Landsberger, ZA 35, s, 220; Belleten 10, s. 228 ve n. 4; bilhassa Gelb, OIP XXVII, s. 13 vd.

³ Emin Bilgiç, Doktora tezi hulâsası (D T C Fak. Derg. II 1) s. 36 vdd. ve AfO XV de Anadolu dilleri ve yer adları hakkında çıkmakta olan Almanca makalemiz. Götze ise daha çok *Proto hatti* 'erin yanında *Pala* ve *Luvî* 'lerden bahseder. Buna mukabil Gelb bizim *Protoluvî* dediğimiz unsurları mühim bir kısmını *Hint-Avrupalı* adı altında toplamak temayülündedir. AfO XV deki makalemizde etraflıca üzerinde durduğumuz Anadolu'da ve Yunanistan'daki -nd ve -ss unsurlarını havi has isimler dolayısıyla, Anadolu'nun *Hint-Avrupalılar*'dan önceki Yunanistan'a tesiri noktai nazarımıza karşılık, kendisinin bir pre-Hellenik tesirden bahsetmesi bize garip gelir (OIP XXVII, ş. 14 vd. , 16). Çünkü bu unsurlar, daha doğrusu ekler, Anadolu'da Yunanistan'dan daha önceki bir tarihte görünürler.

⁴ J. Lewy, RES II, s. 44 vdd. ; Academie des inscriptions, hatıra nüshası (1938), s. 401 vdd. ; L. Oppenheim, RHA V, s. 7 vdd., 63.

⁵ Götze, Kleinasien, s. 69 ; Gelb OIP XXVII s, 13 vdd. ; Emin Bilgiç, DTC Fak. Derg. II 1, s. 42 vd. ve AfO XV de çıkmakta olan makalemiz.

Bu noktai nazarımız başkalarınca da kabul edilmiş ve fikrimiz aynen benimsenmiştir : Arif Müfit Mansel, Eski Doğu ve Ege tarihinin ana hatları, s. 77 vd. Bossert de esas itibariyle bu görüşümüze iştirak etmektedir: Asia, s. 156. vdd. Fakat kendisi, bir nüshası üç yıldan fazla elinde kalmış olan doktora tezimizdeki materyel ve fikirlerle gerek Königssiegel, gerekse bu Asia adlı eserlerinin muhtelif yerlerinde temas edenken bazı kelime unsurlarının tahlilleri bakımından bizden ayrılmakta ve bizim muayyen gruplara mal ettiğimiz kelimeleri başka gruplarda göstermektedir. Çok kerre tatmin edici bulmadığımız bu teferruat meseleleri hususundaki farklar üzerinde, Anadolu kavimleri hakkındaki, adı geçen eserimizin neşri sırasında etraflıca duracağız.

maî durumları hakkında ancak Kapadokya tabir edilmesi mütâd olmuş olan mezkûr Eski Asurca vesikalarla yetinmek zarureti vardır. Bu kaynakların ise, en son ve sayıları binbeşyüzü geçen yeni buluntulara rağmen, hemen hepsini halâ kuru ve kalıplaşmış ifadelerle yazılmış olan ticarî mukavele, zabıt ve mektuplar teşkil etmektedirler. Bu sebeple bunlar sadece iktisadi ve ticarî meselelerin ana hatları, teferruatı ve incelikleri üzerinde bizi etraflıca tenvir etmekte, eski çağ iktisat tarihinin bir takım mühim hususlarının aydınlatılmasını mümkün kılmakta, Anadolu'da ticaret maksadile yayılmış olan tüccarların ticaret usûlleri ve bu usûllerin Anadolu'ya nüfuz şekli hususunda olduğu kadar Asur, hattâ Babil kaynaklarıyla tam çözülemeyen bazı iktisadî, hukukî problemlerin çözümlenmesinde bize yardım etmektedirler. Fakat vesikaların yeknesak tabiatı, yani tek cepheli oluşları dolayısıyla yerli halkın tarih ve kültürünü ilgilendiren cihetlerin bu vesikalarda serpiştirilmiş olan mahdut filolojik malzemeye istinat ettirilmesi de bir zaruret halindedir. Meselâ yerlilerin sadece aile hukuku üzerinde bile etraflı bilgi edinmeye tamamilen imkân vermeyen mahdut sayıdaki evlenme ve boşanma vesikaları dışında şimdiye kadar doğrudan doğruya siyasî ve idarî meselelere, içtimaî, dinî ve edebî mevzulara temas eden vesikalar ya meydana çıkmamış veya birer ikişer tane ele geçmiştir⁶. Az sonra üzerinde duracağımız veçhile yerlilerin iktisadî ve ticarî münasebet ve faaliyetlerini gösteren vesikalar da okadar bol değildir. Aynı zamanda bunlar da, mevzularının kısmen değişikliğine, muamele tarzlarının biraz başkılığına, ifadeleriyle tertip tarzlarının nisbeten ayrılığına rağmen, esas hatları itibarile, Asur usullerinin bu zamanda yerlilere derin nüfuzunun ifadesidirler. Şu halde bu zamana kadar çıkmış olan 3000 kadar Eski Asur vesikasına göre Anadolu'nun ilk tarihi çağının gerek siyasî — idarî, gerekse şumullü ve şekilli mânada maddî ve manevî kültür tarihinin tam bir rekonstrüksiyonunu yapmak kabil olamamaktadır. Bununla beraber bahsettiğimiz gibi, vesikalarda bu muhtelif meselelerle ilgili olarak tesbit edilen çeşitli kelime kıyıntılarından yine de bu vadede faydalanılması ve uğraşılacak çağın açık bir tablosunun çizilmesine çalışılması, muhtelif çağlara ait olanlar üzerinde olduğu gibi bu çağın münferit metinleri ve kelimeleri üzerinde kılı kırk yararcasına ve bıkmadan yapılıp filolojik araştırmaların da bir gayesini teşkil etmek icabeder. Dil, insan tefekkürünün kelimeleşmesi, ve vesikalar da insan düşünüş ve faaliyetlerinin ebediyete intikal eden kalıntıları demek olduğuna göre, vesikalar ve kelimeler üzerindeki araştırmaların netice itibarile bizi, tam

⁶ Babil-Asur edebiyatında *Lamaştu* adlı demona karşı mücadeleden bahseden ve BIN IV 126 metinden Anadolu'da kısa bir örneği tesbit edilen, öte yandan Tahsin Özgüç kazısı ile çıkmış olup, arkadaşımızın ifadesine göre Landsberger tarafından Babil - Asur edebiyatının Anadolu'daki diğer bir örneği olarak gösterilen, fakat henüz hafriyat paketleri içerisinde bulunan metin dışında, yerlilere has edebî nevi nümuneleri ortaya çıkmamıştır.

veya kısmî de olsa bu düşünüş ve faaliyetlerin rekonstrüksiyonuna götüreceği tabiidir. Bu sebeplerdir ki müteakip sözlerimiz, yukarıda kimler olabileceğine kısaca temas ettiğimiz ve bize, üzerinde durduğumuz Hititlerden önceki çağda, memzuç bir halde ve tek tabirle bir Anadolu yerli halkı olarak kendini gösteren bir halk kitlesine taallük eden bazı mevzularda bir tarihî inşa denemesi, diğer taraftan da filolojik malzemenin tarih meydana getirme ve tarihî neticelere ulaşma maksadile kullanılışının bir küçük örneği mahiyetinde olacaktır. Yalnız burada şu noktaya işaret etmek lâzım gelir ki, materyelin bol ve çok cepheli olmadığı hallerde bu gibi mesainin muhayyile kudretine dayanması pek tabii olduğu kadar, hayalperest ve fantaziye eldeki malzemeden daha çok yer veren araştırmacıları esastan saptırması ve onlara gerçeğe uymayan fikirler ortaya atırması da pek mümkündür.

Biz burada, Anadolu yerli halkını ilgilendirmek üzere bazı bakımlardan meydana getirmeye çalışacağımız bu tarihî inşada, şimdiye kadar bu hususta bazı fikirler ileri sürmüş olan bilginlerin görüşlerinin uzun münakaşasına girişmeden, onların meseleyi ne şekilde ele aldıklarına temas edecek ve konuyu daha şümüllü ve etraflı bir şekilde işlemeye çalışacağız.

III. Yerlilerin siyasî ve idarî durumları üzerindeki ilk çalışmalar:

Yerlilerin siyasî ahvali, idare şekil ve teşkilâtlan üzerinde şimdiye kadar bütün materyelin verdiği teferruatlı bilgiyi derunî insicamı içerisinde bir araya toplayarak daha vazih esasların ve neticelerin tesbiti yolunda tam bir araştırma yapılmamıştır. Ancak, bu vesikalarla ilk uğraşılmaya başlandığından beri, Ed. Meyer ve J. Lewy'nin kanaatlarının aksine olarak, Asurluların yerli halk üzerinde siyasî bir nüfuzla sahip olmadıkları Landsberger tarafından tesbit edilmiştir.⁷ Yine bu ilk zamanlarda mahdut sayıdaki vesikalara istinaden doğrudan doğruya bir tek yerli devletten bahsedilmesini ve *Kanis* (Kültepe) in aynı zamanda *Kanis* adındaki bir devletin merkezi olarak telâkkisi suretile, bu devletin *Kanis* olabileceğine îmâ edilmiş olmasını⁸ bir tarafa bırakacak olursak; Kapadokya vesikalarının geniş ölçüde neşredilmesinden sonra yerlilerin idarî ve siyasî durumları üzerinde biraz daha etraflı bilgi edinmek ve vesikaların açığa vurdukları hakikatlara daha uygun fikirler ileri sürmek mümkün olmuştur (bu hususun teferruatından az aşağıda bahsedilecektir).

Bu münasebetle kısaca belirtmeliyiz ki, gerek Götze'nin⁹,

⁷ Landsberger, ZA 35, s. 225 vd. ; AHK, s. 4 vdd. ; Gelb OIP XXVII, s. 11 vd., n. 135 - 138.

⁸ Landsberger, AHK, s. 6. Hrozny ise Syria VIII, s. 10 da, mesnetsiz olarak, Kanış'in M. O. 3 üncü binin ilk yarısında kralı bir şehir olduğunu kabul eder.

⁹ Kleinasien, s. 71.

gerekse Gelb'in¹⁰, yerlilerin idarî ve siyasî vaziyetlerine temas eden ifadeleri, gayet kısa ve konstrüktif olmaktan ziyade deskriptif mahiyettedirler. Sonra vesikalarda, hem Asur devletinin başındakilere, hem de, yerli şehir beylerine *rubâ'um* tabir edilmiş olması ele alınarak, Asur beyleriyle yerli beyler bir arada ve iç içe, aralarında bir fark gözetilmeden mütalâa edilmiş, yerli beyler ve büyük beylikler meselesinin esasına temas edilmemiştir. Bunlara karşılık Landsberger ilk defa yerli beylikler ve onların idare tarzlarını daha etraflıca ele almış ve aynı zamanda varolup diğer beyliklerin kendilerine tabi oldukları iki büyük beylik üzerinde durmuştur¹¹. Eski Hitit krallığı adlı makalesinde bu mevzua da yer ayıran S. R. Hardy ise¹² bunlardan birisinin biraz daha önce, diğerinin ise onun sonlarına doğru canlandığını kabul etmektedir.

J V. Kapadokya vesikalarından önce Mezopotamya - Anadolu münasebetleri ve Anadolu hakkında imâlar:

Ele aldığımız çağda, Mezopotamya kültürünün Asur yoliyle ve yazısı, ticaret ve iktisat usulleriyle, hattâ kısmen küçük sanat üslûbu ve tanrılar sistemiyle Anadolu'ya geniş nüfuzunu tesbit ediyoruz. Böyle olmakla beraber bu münasebet yalnız tabletlerin yazıldığı çağa ve bundan sonrasına has değildir. Bu zamanda Mezopotamya'nın Anadolu'ya geniş tesiri şeklinde kendini gösteren bu münasebetlere esas olan ve gitgide genişlediğinde şüphe olmayan ilk kademeler de tesbit edebilmekteyiz. Bundan başka biz, daha önceki zamanları tasvir eden bazı vesikalar ve diğer belgeler yoliyle ve konstrüktif metodla daha evvelki devirlerde Anadolu'nun bilhassa siyasî ve idarî durumu hakkında bazı hükümlere varabiliyoruz. Bir kerre Alişar kalkolitik ve eski bronz çağları ve Truva'da birinci ve ikinci tabakalar arasında bulunan silindir mühürleri¹² Anadolu ile Mezopotamya münasebetlerinin daha üçüncü bin yılın başlarında başladığını gösterir. *Adab* kiralı *Lugalanne-mundu* ile *Uruk* kiralı *Lu gal-zag gisi'nin* Amanos'lara ve yukarı memlekete kadar vardıklarını bildiren ifadeleri bir tarafa bırakılırsa¹³, Anadolu hakkında üç bin yılının ortaları için esaslı malûmatı, Akadlı *Sargon* ile haleflerinin buraya seferlerine tahsis edilen kaynaklardan ediniyoruz¹⁴. *Sargon*'un seferinin tarihî olduğu pek kat'î değilse de, bilhassa Kültepe tabletleri çağında mühim bir yer tutan Anadolu'daki gümüş dağlarına (Toroşlara) ve *Purus h an da* şeh-

¹⁰ OIP XXVII, s. 13.

¹¹ AJSL 58, 2, s. 177 vdd.

¹² Gelb, OIP XXVII s, 2; Muk. Bittel, Prâhis. Forschung in Kleinasien, s. 56, 80.

¹³ Götze, Kleinasien, s. 61 ve Gelb, OIP XXVII s. 3vd, da bu hususa ait literatür kaydedilmiştir.

¹⁴ Götze Kleinasien, s. 61 vdd.; Gelb OIP XXVII, s. 4. vdd. ; Güterbock ZA s. 86 vdd.

rine kadar vardığına ve bu şehirde Akadlı tüccarlar bulunduğu dair kayıtlar, bu şehrin sonraları Asur ticareti bakımından da mühim bir merkez halinde tezahürü dolayısıyla şayanı dikkattir. Bir Akadca *Naram-Sin* metninde yine *Purus handa* ve yarı efsanevi sayılan ve *Naram-Sin'e* karşı muhtelif memleket ve şehirlerin 17 kiralının yaptığı harpten bahseden metinde de Anadolu'daki *Kanis*, *Kursaura* şehirleri ve *Hatti* vesaire geçer¹⁵. Gerek *Sargona*, gerekse *Naram-Sin'e* ait metinlerin tarihi kat'iyet ifade etmeyen hallerine karşılık Anadolu hududuna yakın Tel-Brak'da bir *Naram-Sin* kalesinin bulunması ve Diyarbakır'da da bir stelinin mevcudiyeti¹⁸, *Purushanda'ya* kadar da uzandığından bahsedilen seferlerin tarihiliği ve Güterbock'un düşüncesinin aksine, *Naram-Sin* seferine ait olanın eski bir kaynağa dayanmakta olduğu lehinde bir delil teşkil ederler. Anadolu arkeolojisi araştırmaları neticesinde, kronolojik bakımdan varılan son kanaatlara göre 2500-2300 yılları arasına yerleştirileceği düşünülen Alacahöyük buluntuları ile cenubi Mezopotamya'daki *Ur* mezar buluntuları ve bilhassa kıymetli maddelerden mâmül küçük sanat eşyası arasındaki benzerlikleri de, Mezopotamya-Anadolu karşılıklı münasebetleri mevzuunda hatırlamak lâzımgelir.

Az sonra, madence zengin ve maden istihsali sahasında ileri bir seviyeye erişilmiş bir yer olarak daha etraflıca üzerinde duracağımız Anadolu'dan, Yeni Sümer çağının mühim siması *Gudea'nın* altun ve gümüş ile eyi cins kereste ve ağaç getirttiği malûmumuzdur¹⁷. Altun getirtilen *Hah hum* Kültepe tabletlerinde yerli bir Kırallığın merkezi olarak tezahür etmekte, *Ur su* ise ona çok yakın ve kerestesile olduğu gibi balı ile de maruf bir şehir olarak geçmektedir¹⁸.

V. Arkeolojik çağlarda Anadolu'nun bünyesi (?) :

Bundan önceki fasılda kısaca temas etmeye çalıştığımız esaslar, yani bir taraftan Anadolu'ya yazının girmediği zamanlara ait olmak üzere bir şehir veya merkezin başlı başına inkişafını ifade eden küçüklü büyüklü Alacahöyük buluntuları, öte taraftan Mezopotamya kaynaklarında veya Anadolu'nun geçmişini anane halinde devam ettiren muahhar Hitit kaynaklarında ayrı ayrı kırallara sahip yerler olarak gördüğümüz *Purushanda*, *Hahhum*, *Ursu*, *Kursaura*, *Kanis* ve saire gibi şehirler, Kapa-

¹⁵ Göterbock ZA 42, s. 70 II 4 vdd. ; ZA 44, s. 67 vdd.

¹⁶ Arif Müfit Mansel, Eski Doğu ve Ege tarihinin ana hatları, s. 77 ve. J. P. Naab — E. Unger, Pir Hüseyin'de Naram - Sin stelinin keşfi, İstanbul, 1934.

¹⁷ Landsberger, ZA 35, s. 235; Th. - Dangin, SAKI (Gudea faslı) B statüsü V 21 vdd., 53 vdd., VI 33 vdd., A silindiri 16, 21.

¹⁸ Bu şehirlerin nerede bulacakları hususu, geçtikleri metin yerleriyle birlikte Belleten 39, s. 396, 411, 416, 418 ve n. 54, s. 412, 415, 422 de ve son olarak bilhassa. Af O XV de çıkmakta olup kolon provaları elimizde bulunan Almanca makalemizde uzun uzadıya bahis mevzuu edilmiştir.

dokya kaynaklarının kendi yazıldıkları zaman için birer delil teşkil ettikleri ve daha etraflıca malûmat verdikleri şekilde, bu kaynaklardan önceki zamanlarda da Anadolu'da şehir beyliklerinin mevcudiyetinin alâmetleri olarak ele alınabilirler. Alacahöyük buluntularının verdiği intiba'a göre bu çağlarda Mezopotamya'da olduğu gibi¹⁹ Anadolu'da da şehir hayatı canlı bir hal almış ve san'at zevki şehirlerde inkişaf etmiş görünmektedir. İhtimal çok önceden beri varolan bu şehir devletleri Anadolu'da Hititlere kadar devam ettiği halde Mezopotamya'da Akad hanedanının merkezî idare esasına göre işleyen cihangir devletile²⁰ bir müddet için sona ermiş, fakat *Gudea* ile şehir devletleri devri tekrar açılmış, hususî mülkiyet fikrinin geniş ölçüde ve sonraları bir daha yerini bir nevi devletçiliğe terketmeyecek tarzda yerleştiği *İsin* ve *Larsa* hanedanlarına kadar devam etmiştir. Binaenaleyh belirtmeye çalıştığımız bu esaslar dolayısıyla, bu eski çağlarda Anadolu ile Mezopotamya arasında umumî gidişte bir muvazilik bulunduğu, yalnız farkın, Mezopotamya'da yazının çoktan keşfedilmiş ve kullanılmakta olmasına ve bu yüzden kültürün gittikçe daha çok şekilli bir hal almakta devam etmiş bulunmasına mukabil, Anadolu'da yazının bulunmamasında kendini gösterdiği meydana çıkar. Diğer taraftan yine sezilere göre- üzerinde durulabilecek diğer farklı noktayı da, sonraki kaynakların ihsas ettiği şekilde, daha bu zamanlarda Anadolu'da mülkiyet anlayışının Sümerlerdeki gibi devlet mülkiyeti tarzında olmaması ve daha çok ferdi mülkiyete yer verilmiş görünmesi teşkil edebilir.

Görülüyor ki pek mahdud ve bir kısmı yarı efsanevi telâkki edilen Mezopotamya veya muahhar Anadolu kaynakları bizi Anadolu'nun mevzuu bahis eski çağları hakkında vazıh bir kanaate götürmekten uzaktırlar. Ve bunlara istinaden ana hatlarıyla ve bir görüş halinde ortaya atılabilen hükümler de ihtiyatla telâkki edilmelidirler. Bundan başka, sayılı birkaç arkeolojik ve filolojik kalıttan ibaret olan bu belgeler iki bin yıllarına kadar gelen zaman zarfında Anadolu ile Mezopotamya münasebetlerinin yavaş yavaş geliştiğini ve bu münasebetlerin daima Güney Mezopotamya ile Anadolu arasında vuku bulduğunu, fakat müteakip çağlardaki şekilde şimalî ve cenubî Mezopotamya kültürünün Anadolu'ya derin nüfuz ve tesiri şeklini henüz almamış olduğunu bize açıklarlar. Asur esasen üçüncü bin yılının sonlarına kadar hep müstakil bir varlık olarak ortaya çıkmadığı ve bu zamana kadar hep cenubî Mezopotamya'ya bağlı ve tâbi olarak yaşadığı için bu eski çağlarda, doğrudan doğruya Asur havalisi ile Anadolu arasında, sonraki gibi kültür ve ticaret münasebetleri beklemeğe imkân yoktur.

¹⁹ Emin Bilgiç/Belleten 44, s. 577 ve 589.

²⁰ E. Bilgiç, Belleten 44, s. 579.

VI. İkibin yıllarında Babil ve Asur'daki değişiklik ve Asur'un Anadolu ile münasebete girişmesi:

Vaktiyle başka bir makalemizde²¹ daha etraflıca ele aldığımız ve az yukarıda temas ettiğimiz veçhile, cenubî Mezopotamya'daki *İsin* ve *Larsa* hanedanları zamanında, Sumerliliğin artık gittikçe sukutu, buna mukabil Sâmi halkının üst üste tekasüfü ve herhalde Sâmilik şuurunun yeniden kuvvetlenmesi neticesinde devlet ve mülkiyet telâkisinde bir değişiklik olmuş, eski Sümer şehir beylikleri yerine merkezî idare esasına göre yönetilen Sâmi devletleri kurulmuş ve bu arada teşekkül eden Eski Babil hanedanı cenubî Mezopotamya'da Sâmilğin ve Sâmi kültürünün klâsik çağını meydana getirmiştir. Bu üç devlet zamanında fertlerin mülk ve malları alabildiğine genişlemiş, bundan dolayı ticarî ve iktisadî faaliyetin hudutları açılmış ve çeşitli şekilleri kendini göstermiştir.

Cenubî Mezopotamya'ya muvazi olarak şimalî Mezopotamya'da da Asur şehri gerek burada çıkan tarihî vesikaların²², gerekse Asur - Anadolu ticarî münasebetlerine ait olmak üzere Anadolu'da çıktığından bahsettiğimiz eski Asurca vesikaların gösterdikleri şekilde²³, müstakil bir devletin merkezi ve büyük bir pazar yeri haline gelmiştir. Bu pazarda Asur'un dört istikametinden gelen malların mübadelesi ve satışı yapılmış, bilhassa vesikalarımızın gösterdiği üzere, Anadolu ve Babil malları burada bol bol alınıp satılmış ve mübadele edilmiştir. Babil'deki, daha ziyde ziraata bağlı iktisadî faaliyetin aksine Asur'da ticarî faaliyet artmış ve Asur memleketi ile Asur şehri pazarının bu inkişafının tabîi bir neticesi olarak, muhtelif istikametlerden geldiğine işaret ettiğimiz mâmûl ve gayri mâmûl eşyanın, bunlara çok ihtiyaç duyulan daha başka pazarlara şevkini sağlamak ve oraların Asur pazarlarında çok istenen kıymetli maddelerini de daha geniş ölçüde Asur'a çekmek yolunda daha sistemli bir faaliyete girişilerek bu hususta müsait bir yer olarak Anadolu seçilmiş, bunun neticesinde de Eski Çağ Anadolu tarihinde *Asur ticaret kolonileri* diye adlandırılması mûtâd olmuş olan pazarlar teşekkül etmiştir.

VII. Çağın kronolojisinin problematik durumu :

Böylece mevzuu önceden sonraya doğru tabîi inkişafı içerisinde, Hititlerden hemen evvelki ve asıl meşgul olacağımız çağa intikal ettirdikten ve ele alacağımız yönlerden Anadolu'nun daha önceki durumu üzerinde, çok kısır malzemeye dayanan sezisler halindeki bazı kanaatler ortaya koyduktan sonra, bir mesnet teşkil etmek ve çağımızın, son-

²¹ E. Bilgiç, Belletea 44, s. 582 vdd.

²² Ebeling-Meissner-Weider, Die Inschriften der altassyrischen Könige, Leipzig, 1926.

²³ E. Bilgiç, Belleten 44, s. 587 vdd.

rasına olan bağına da kurabilmiş olmak için, kısaca çağın kronoloji problemine de temas etmeliyiz. Ötedenberi vesikalardan birisinin üzerinde *Sargon* mühürünün bulunması, metinlerden birisinde *Sargon un* oğlu *Puzu r-A ssu r'un* da geçmesi, vesikaların heyeti umumîyesinde ise ancak üç nesil tesbit edilebilmesi, fakat Alişar'da çıkanlarının Kültepe'de çıkanlarına nisbetle biraz daha muahhar olduklarının kabulü²⁴ ve nihayet bizim son tesbitlerimize göre, önce çıkan üçbin kadar vesikaya istinaden nihayet 80 *limu* yani 80 yıl tesbit edilmiş bulunulması dolayısıyla müstemleke devrinin en çok bir asır kadar sürdüğü²⁵ umumiyetle kabul edilmiştir. Bir taraftan böylece *Sargo n'un* Koloni çağının ortalarına düşmesi, diğer taraftan kronoloji üzerindeki son çalışmalara ve varılan kanaatlara göre, *Hammurabi'nin* yaşlı muasırı, Asur ve Mari Kiralı I. *Şam si - Ad a d'*ın 1850 lere konması ve *Sargo n'un* bundan üç nesil önce olması dolayısıyla 1950-1900 arasına düşmesi, diğer taraftan Babil'in Hitit Kiralı I. *Mursilis* tarafından 1600 lerde işgal edildiğinin kabulü dolayısıyla Hitit devletinin asıl kurucusu *Labarnas'ın* 1700 lerden biraz sonra hüküm sürmüş olacağına meydana çıkması²⁶ neticesinde Koloninin sonu ile Hititlerin başı arasında 150 yıllık bir fasıla meydana çıkmaktadır. Metinlerimizde *Kussara'nın* beyi ve büyük beyi olarak oldukça sık rastladığımız *Anitta'nın* Hititçe tarihî kitabesinin²⁷ onu, ilk zamanlarda merkezi *Kussara'da* olan Hitit devletinin ilk kiralı olarak göstermesi dolayısıyla bu açıklık bir müşkül olarak ortaya çıkmakta ve son zamanda Hitit kronolojisinde bütün araştırmacıların üzerinde durduğu büyük bir fasıla halinde büsbütün kendini göstermektedir. *Anitta* ananesinin bu fasılayı nasıl aşığı belli değildir. Bilhassa bundan başka esaslı ve nazarı itibara almağa değer hiçbir tesirin Koloni çağından Hititlere geçmemiş olması dolayısıyla hayretimiz büsbütün artmaktadır. Bu yüzden *Anitta* metninin ekseriyetle *apocryphe* olduğunu kabule temayül edilmiştir²⁸. Yalnız bu *apocryphe* metnin aslının Asurca mı yoksa Hitit hiyeroglif yazısı ve [diliyle mi olacağını tayine şimdilik imkân yoktur²⁹.

²⁴ Gelb, OIP XXVII, a. 8 vdd.

²⁵ E. Bilgiç, Fak. Yıllığı, Sümeroloji Araştırmaları, s. 913 n. 2.

²⁶ K. Turfan, Fak. Yıllığı, Sümeroloji Araştırmaları, s. 797 vd.

²⁷ Hrozny, ArO I 3, s. 173 vdd.; Otten, MDOG 76, s. 43 vd.

²⁸ Güterbock, ZA 44, s. 139 vd.

²⁹ Kapadokya vesikalarının hep Hitit katlarında ve Hitit malzemesi arasında çıkmış olmasına ilâve olarak, Koloni çağında Hitit hiyeroglifinin bulunduğu da tahakkuk edecek olursa o zaman, bu iki husus ile bizim, malzemenin tahlili yoluyla bu çağda sızıntı halinde Hititlerin Anadolu'ya gelmekte olduklarına delil gösterdiğimiz çivi yazısı Hititçesine ait unsurlar nazarı itibara alınmadan Sommer tarafından Hititlerin, Asur değil de Babil çivi yazısını almaları dolayısıyla *Anadolu'ya Koloni devrinden sonra geldikleri* şeklinde ortaya atılan iddia her halde tutunamaz (Hethiter und Hethitisch, s. 3 dd.).

Kronolojide hal böyle iken 1948 yazında Kültepe'deki, Tahsin Özgüç hafriyatı ile çıkmış olduğundan bahsettiğimiz metinler içerisinde, dublikatı bulunan bir tanesinin baş kısmının *İrisum'a* ait ve Asur'da bulunanlardan bir iki tanesine de³⁰ tamamiyle benzer vaziyette bir tarihî muhtevayı haiz olması dolayısıyla bilhassa Koloninin devam müddeti üzerindeki kronolojik münakaşa yeniden canlanmaktadır.

Çünkü Hrozny tarafından bulunan vesikalar kendisinin hafriyatı hakkındaki tek kısa raporunda³¹ bildirdiğine göre 2.30-2.60 metre derinlikte, asıl höyüğün şimal eteğini saran sahadaki çayırılık ve tarlada ele geçmişlerdir. Aynı zamanda köylülerin define çıkarmak üzere açtıkları çukurlar da bu derinliklerdedir. Hrozny'nin bulduğu vesikalar daha ziyade *I mdi-ilum*, *L aqi pum* ve *Pus u- ki n* adındaki tüccarlara aittirler.

IV üncü tarih kongresindeki tebliğinde hafır Tahsin Özgüç'ün³² bildirdiği üzere, kendisinin koloni iskân mıntakasındaki son kazısında üstten aşağı ikinci tabakada, aşağı yukarı aynı derinliklerde yine *Laqipum'a* ve ayrıca *Uzua'ya* ait mağazalar ve buralarda hafriyatın verdiği vesikaların mühim bir kısmı bulunmuştur. Alttaki üçüncü tabakada ise *A d a d - ş u l u l i* arşivi bulunmuştur. Esasen birinci ve dördüncü tabakalarda tablet bulunmamıştır. 1 - 3 üncü tabakalarda hakikî ve ince yapılmış, renkli Hitit çanak çömleği, 4 üncü tabakada ise bunların daha kaba tipleri, eskidenberi Kapadokya denen, el ile yapılmış hendesî tersimatlı çanak çömlek ile karışık olarak bulunmuştur.

İki hafirin verdiği malûmat bir arada mütalâa edilince ve bunlar tabletlerin, esaslarını kısaca belirttiğimiz bu husustaki muhtevalariyle yan yana konunca bilhassa şu hususlar üzerinde durmak lâzım gelir :

1. *Irisum* metni ikinci tabakada çıktığına ve eskidenberi tanınan *İbi-Sin* mühürü baskısının bulunduğu tablet³³ ile *Sargon* mühürünü³⁴ taşıyan tablet ve oğlu *Puzur- Assur'un* adını havi vesika³⁵ köylüler tarafından 2.5 - 3 metreden daha aşağı tabakalardan çıkarılmış olamayacaklarına göre, çıkış itibariyle umumiyetle ikinci kat seviyesinde ele geçmiş olacağı düşünülebilen bu vesikaların verdikleri, Asur'da *Irisum'dan* *Puzur - Assur'a* kadar olan dört nesillik zaman ile *Irisu m'un* eski Babil hanedanı *Sumu-la-il um* ve 3 üncü Ur'un son

³⁰ Ebelin2-Meissner-Weidner, IAK, s. 14-16, 8° - 8° .

³¹ Syria 8, s. 5 vdd.

³² Arkadaşım sonraki hususî konuşmalarımız sırasında da, bazı sorularım üzerine bana bu mevzuda daha etraflı izahat vermek nezaketini göstermiştir.

³³ EL Nr. 22 (TC 90).

³⁴ EL Nr. 327 (Hrozny, ArO IV 112). Dr. Mebrure Tosun'un ve Dr. T. Özgüç'ün bana lütfen bahsettiklerine göre, son kazıda da bir yeni vesika üzerinde daha İbi-Sin mühürü baskısı bulunmuştur. Önceden Landsberger tarafından tesbit edilenin aynı olan bu mühür ile n. 33 de gösterilen baskı, iki ayrı *İbi-Sin* mühürünü teşkil etmektedirler.'

³⁵ Gelb, OIP XXVII Nr. 58,24.

kıralı *İbi-Sin* arasında geçen 100 yıldan fazla zamanı, yani en az 200 yıldan fazla bir devreyi sadece bu ikinci tabakaya mal etmeye şüphesiz imkân olmamalıdır.

2. Çünkü Tahsin Özgüç'ün söylediğine göre, bir kaç mezar da bulunmuş olan ikinci tabaka bir yangın ile sona erdiği ve umumiyetle, normal ömrünü yaşıyan bir yapı katı için 70-80 yıllık bir ömür hesaplandığı için zaten buna imkân yoktur. Eskiden beri kabul edilemediği şekilde yine *İbi-Sin* mühürlerini (bak. n. 33) nesilden nesile bu zamana kadar kalmış bir ata yadigârı olarak telâkki etmek lâzımdır.

3. Daha alttaki III. tabaka, yani *Adad-sululi* katı da bir yangın ile sona ermiştir. Fakat bir yangın ile sona eren II inci tabakaya *İbi-Sin* mühürü bir tarafa, *İ r i s u m*'dan, *Puzur-Assur'a* kadar olan zaman verilmiye kalkılacak olursa, bu III üncü tabaka için kıyas yolile aynı şekilde uzun bir zaman ayırmamız icabeder ve böylece yine *İrisum'dan* çok gerilere gitmek lâzım gelir. Halbuki *İrisum'dan* daha evvelki bir kaç nesil, yani *Zariqum*, *Şalim-ahum* ve *İlusuma* zamanlarında, henüz Asur'un kendi istiklâlini yeni temin ettiği iç gelişme devresinde birden bire koloninin teşekkülü beklenebilir. Bu bakımdan hatta *İrisum* tabletinin de muhakkak kendi zamanında yazılmış olmayıp sonraya ait bir kopye olacağı ve ancak bu sebeple ikinci tabakada çıktığı ileri sürülebilir. Çünkü aynı tablette, ikinci katta vesikalarının bulunduğu bahsettiğimiz meşhur tüccar *Püsü-kin'in* de ismi geçmektedir. Bu *Pusu-kîn'in* kız ve erkek çocuklarıyla birlikte, şimdiye kadar ikinci tabakada vesikaları ele geçen ve çok rastladığımız büyük tüccardan başkası olması gayri muhtemeldir. Çünkü zaten metinlerimizde bu, Suea'nın oğlu *Pusu-kin'den*³⁶ başka şimdiye kadar birde *Şarua'mn* oğlu *Pus.*³⁷ geçer. Binaenaleyh ikinci tabakada bulunan, *İrisum'un* ismi ile tarihî bir başlangıcı ihtiva eden metin bir mektep temrini olarak meydana getirilmiş bir vesika olmalıdır. Anadolu'da *İrisum'un* adının bir mektep temrini içinde kullanılması, zamanında koloninin kurulduğu bir şahsiyet için her halde çok uygun düşer.

4. Bu sene yalnız II inci ve III üncü tabakalarda tablet bulunmuş olmasına rağmen bundan sonraki kazılarda I ve IV üncü tabakalarda da tablet bulunması halinde çağın kronolojisi hakkındaki fikrin değişeceği şüphesizdir. Yalnız hafirin ifadesine göre, ne eskiden beri Kapadokya denen renkli, hendesî tersimatlı çanak çömleğin kaba Hitit parçalarıyla karışık olarak bulunduğu IV üncü katta, ne de I inci katta tablet çıkması ihtimali vardır. Bu vaziyet karşısında da yine Koloni çağının ömrünü çok uzun telâkki etmiye imkân kalmaz. Aynı zaman-

³⁶ EL 244, 261,19; KTS 43c, 19.

³⁷ CCT IV 16a, 6, 8, 22; TC III 250, 18.

da bu tabaka meselesi yanında yeni bulunan tabletlerin gerek nesiller mevzuu ve prosopographie, gerek *lî mu*'ların sayısı bakımından bazı mühim neticeler vermesi beklenebilir. Bilhassa daha eski olan III üncü tabaka metinlerinden, şimdikilerden başka ve daha fazla *li mu* sayısının tesbit edilebilmesi halinde koloninin devam müddeti hakkında daha hakikate yakın bir rakkam verilebileceği şüphe götürmez.

Netice itibarile biz *Îr is um* tableti ile, şimdiye kadar başlangıcı kat! olarak bilinemiyen koloni çağının *Îris um* zamanında başlamış olacağına ve koloninin *Îrisum*'dan *Puzur-Assur'a* kadar olmak üzere 4 nesil boyunca devam etmiş bulunacağına dair Asur nesiller sırasına göre bir işaret elde edilmiş olduğu kanaatine varıyoruz. Yoksa, zikrettiğimiz sebeplerden dolayı, II inci tabakada ele geçen *Irisum* metni bunun kendi zamanında yazılmış olamayacağı için, Koloni çağını da, *Îrisum* ikinci tabaka ile muasır sayılmak suretile, 2000- 1800 yılları arasında ve kendisinden çok geriye gitmek üzere 200 yıl olarak kabul etmiye kanaatinizce, hiç olmazsa şimdilik imkân yoktur.³⁸

VIII — Koloni çağında yerlilerin siyasî ve idarî manzaraları:

Vesikalarımızdan önceki zamanlarda Anadolu ve Mezopotamya münasebetleri ve her iki taraf arasındaki benzerlik ve ayrılıklar ve nihayet Anadolu'da koloninin teşekkülü ile kronolojisi hakkında bir fikir verdikten ve *Asur Ticaret Kolonisi* çağı ile *Hititler* arasındaki fasılaya ve iki çivi yazısı üslûbunun Anadolu'da izah edilemeyen bir tarzda bir birini takibine temas ettikten sonra, iktisadî mahiyetteki vesikalarımızın konumuzu aydınlatacak olan cihetlerine daha etraflı bir şekilde girişebiliriz. Yalnız hemen söylemeliyiz ki, bu konuda sarih bir tablo çizmek imkânı yoktur. Esasen elde bu mevzuu işlemeye yarıyacak başlı başına metinler yok gibidir. Bu husustaki rekonstrüksiyonu daha ziyade bir takım kelime ve mefhumlardan çıkarmaya çalışmak zarureti vardır. Yalnız bir tek metin, daha başta (yukarıda s. 492) belirttiğimiz gibi, yerliler üzerinde Asur'un siyasî bir nüfuz tesis etmediği, bilâkis *Asur Kolonisi* teşkilâtının yerli beyleri tanıdıkları hususunda Landsberger tarafından ileri sürülen fikri bilhassa destekler ve diğer kelime malzemesine göre yerli beylerin siyasî bakımdan tamamen müstakil oldukları hakkında çıkarılan hükmün doğruluğunu meydana koyar. Bu metnin³⁹ ilgili parçasının tercümesi şudur: *Asur* ve *Kanis* mümessiline *Uahsusana* karum'u şöyle söyler: *Uas hani a* beyi bana

³⁸ Dr. Kemal Balkan'ın IV. Tarih kongresinde dinlediğimiz ve herhalde kongre zabıtlarında aynen çıkacak olan «Kültepe'de bulunan çivi yazılı yeni kaynakların mahiyeti» adlı tebliğindeki, bu hususa taallük eden kısımlarla mukayese ediniz.

³⁹ KTP 14 = Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi (kısaltması: Ark. Derg.) IV, s. 26, Nr. 4.

yazdı. O şöyle diyor: "babamın tahtını ele geçirdim. Bana (sada-
kat) yemin ediniz! „ Bunun üzerine biz şöyle cevap verdik:
" Biz *Kaniş* karum'una bağlıyız. (Ona) yazacağız. Ya sana,
ya bize bildirecekler. Sonra memleketten iki kimse gelecek ve sana
(sada-
kat) yemin edecekler. "Siz istişare edip karar veriniz! ve emriniz
gelsin!.. „,

Bunun burada belirtilmesi gereken noktası, yerli bir beyin tahta
çıkarak çıkmaz bir koloni dairesinden sadakat yemini istemesi, onların ise,
asıl üst kademeleri olan *Kanis'e* ve oradaki Asur mümessiline sorma-
dan buna hemen yanaşmamaları, fakat oradan alınacak emre göre sada-
kat yemini yapılacağına tabii sayılmasıdır. Başka bir metinde⁴⁰: *L a-
barsa* beyliği ele geçirdiği zaman...., ibaresi geçer. Bunların ikisinin
de müşterek noktaları, yerli beylerin müstakil bir şekilde tahta çıkışla-
rından bahsedilmiş olmasıdır. Şimdi bu zamandaki diğer baylıkları
ismin tesbite çalışalım:

Şimdiye kadarki Kapadokya metinlerinde doğrudan doğruya beyi
rubam veya kadın beyi (*rubatum*) zikredilen 7 yer ile karşılaşırız⁴¹.
Bunlar *Kanis*⁴², *Uashania*⁴³, *Uahsusana*⁴⁴, *Nenas*⁴⁵, *Şir-
muin*⁴⁶, *Timelki*⁴⁷, ve *Tu hpi*⁴⁸ dir.

Bunlardan ayrı olarak metinlerimizde saraylarından bahsedilen yer-
ler de vardır. Bunlar: *Şamuha*⁴⁹, *Kussara*⁵⁰ ve *Purushanda*⁵¹
dır. Bunlardan *Purushanda'nın* büyük beyi (*rubatum rabum*) de
zikredilmektedir⁵². Fakat bilhassa *Kussara* için, Alişar'da çıkanlardan
biraz daha eski olacağı düşünülen Kültepe tabletlerinden bir tanesinde⁵³,
Hititçe *Anitta* metninden de tanıdığımız *Pithana'ma* bey ve

⁴⁰ ArO IV, s. 114.

⁴¹ Bunlara ve büyük beyliklere ait yerler Hardy'nin mezkûr The Old Hittite
Kingdom (AJSL 58, 2, s. 179 vd. ve bu sayfalara ait alt notlar) makalesinde umumi-
yetle gösterilmiştir. Biz bazı ilâveler ve tertipte bazı değişiklikler yaptığımız için
bunları tahkik ederek okuyacak olan meslekdaşlara kolaylık olmak üzere bu yerleri
kendimize uygun gelen akışa göre sıralıyoruz-

⁴² KTP 4, 12, 26.

⁴³ Ark. Derg. IV, s. 26 Nr, 4,5 (=KTP 14).

⁴⁴ KST 50e 1 (Muk. EL 150). Bu şehir için bu metinde kadın bey mevzuu bahis-
tir. Fakat yeri belli olmadan daha bir çok yerlerde beyce geçer: BİN IV 93, 5; CCT
IV 19c, 20; EL 188, 3; OIP XXVII 5, 12; TC III 161, 3; 211, 45; Hr. 13,7.

⁴⁵ TC 72,20.

⁴⁶ KTP 6,1.

⁴⁷ Jena 24e, 2.

⁴⁸ TC 39, 4, 8.

⁴⁹ OLZ 1926. S. 756, 1.

⁵⁰ Hr. Nr. 1,29, 52, 56.

⁵¹ Mat. 32, x + 24.

⁵² Conteneau, TTC 27, 6-7.

⁵³ TC III 214 A, 19.

oğlu *Anitta'nın rabi simmiltim*⁵⁴ olarak geçtiğini ve biraz daha sonraya ait olan iki Alishar metninden birisinde ise *Anitta'nın* yalnız başına bey olarak⁵⁵, diğerinde ise⁵⁶ kendisinin büyük bey ve *Peru-ua* adlı birisinin *rabi simmiltim* olarak geçtiğini tesbit edebiliyoruz. Bu vaziyete göre gerek Kültepe yani *Kaniş*, gerekse Alishar'ın *Kussara'ya* her hangi bir şekilde bağlılıkları ve bu sebepten oranın beyinin ittilâna arzedilen meselelere ait vesikaların buralarda bulunduğu neticesine varılır. Ayrıca yine *Anitta* metninde, kendisi zamanında *Nesa*, *Zalpa*, *Şalatiuar* gibi şehirlerin de *Kussara'ya* tâbi kılındığının kaydedildiği malûmdur⁵⁷. Şu halde Alishar metinlerinde büyük beylik olarak geçen *Kussara'yı Anitta*, Hititçe metnin verdiği malûmata göre, oldukça genişletmiştir. Esasen o kendisine, Hitit metnine göre *büyük kır al* unvanını da vermekte ve *Purushanda'lt adamın* kendisine hürmet ettiğinden ve demirden bir asâ getirdiğinden ve kendisine tâbi olduğundan bahsetmektedir. Gerek bu ifadeden, gerekse tâbi beyliklerinin ismi tesbit edilememekle beraber, yine büyük beyinden (*ruha um rabûm*) bahsedilmesi dolayısıyla *Kussara'ya* olduğu gibi *Pur us han d'a'ya* da bağlı beylikler bulunacağı kolayca kabul edilebilir.

Bunlara bir de aynı metinde hem beyi (?), hem de kirali (?) geçen *Hahhum'u*⁵⁸ eklemek lâzım gelir.

Bu beylikler içerisinden *Nenassa*, Aksaray'ın şarkındaki klâsik *Nanassos* ile şüphesiz aynıdır.⁵⁹, *Ua s hani a* bizim yol masrafları listelerimizden birisine göre Niğde civarında olacağını tahmin ettiğimiz *Uahsusana'ya Kaniş'den* giden yol üzerinde, her halde İncesu civarındadır⁶⁰. *Timelkia'mn* ise⁶¹, Hitit metinlerinin de yardımı ile Malatya'nın şimal yakınlarında olacağı neticesine vardığımız *Hahhum'dan*⁶² *Kaniş'e* gelen yol üzerinde bulunduğu anlaşılmaktadır.

⁵⁴ Yeni elimize geçen neşredilmemiş bir metne göre bu terimin artık açıklanan mânası için aşağıda n. 79 a bak.

⁵⁵ OIP XXVII, 1 x + 1.

⁵⁶ OIP XXVII 49, A 24, B 26.

⁵⁷ Hrozny, ArO I 3, s. 273 vdd.; Otten, MDOG 76, s. 43.

⁵⁸ CCT IV 30a, 6, 14.

⁵⁹ J. Lewy, Halil Edhem Hatıra Kitabı I, s. 11 vdd.; Emin Bilgiç, Belleten 39, s. 386, 401. AfO XV de çıkmakta olan makalemizde de bu hususa daha etraflı bir şekilde temas edilmiştir. Bu makalenin (1. Route Kaniş-Puruşatum) kısmına bk.

⁶⁰ E. Bilgiç, aynı makale s. 387, 401, 405 ve AfO XV deki Eski Anadolu dillerine ve yer adlarına tahsis ettiğimiz makalemiz. Burada (1. Route Kaniş-Puruşatum) bahsinde *Uashania* ve *Uahşuşana* için izahat vardır.

⁶¹ E. Bilgiç, Belleten 39, s. 398 vdd. n. 82; AfO XV deki makalemizin lokalizasyon bahsinde (4. Vom Euphrat nach Kaniş, Nordroute) kısmına bk.

⁶² E. Bilgiç, Belleten s. 396, 411, 416 ve AfO XV deki makalede n. 175 vdd. ile bunlara bağlı metin kısmına bk.

Şa mu ha da gerek Kapadokya gerek Hitit metinlerine göre her halde Malatya civarında bir yerde olacaktır⁶³.

Büyük beyliklere gelirsek, bunlardan *Pur us handa* yine bir yol listesine göre *Kaniş'den* 4 durak sonra varılan bir yerdir ve buraya *Nen as s* a'dan geçilip gidilmektedir⁶⁴. Maalesef, gerek Kapadokya, gerekse Hitit metinlerinde *Hattuş, Zalpa, Nesa, Salatiuar Ta-uinia, Ankuua* ile birlikte⁶⁵ rastladığımız diğer büyük beylik merkezi olan *Kus s ar a* da, yeri tayin edilemeyen merkezlerdendir. Fakat *Hattusas'a* yakın ve Kızılırmak kavsi içerisinde olduğu da, Hitit ve Kapadokya metinleri üzerindeki son coğrafi araştırmalarımıza göre muhakkak gibidir⁶⁶.

Böylece biz, beyinden veya sarayından bahsedilen beylik veya büyük beyliklerin yerlerinin heyeti umumiyesi itibarile Malatya -Tuz gölü ve Bağazköy-Niğde arasında olacağı hususunda bir fikir edinmiş oluyoruz.

Bu müşahede ve tesbitin şayanı dikkat olan tarafı, Malatya-Asur arasına yerleştirilebilecek olan ve adları daha ziyade Akad mimosyonunu ihtiva eden yerlerin saray veya beylerinin şimdiye kadarki metinlerde geçmemiş olmasıdır. Bu şekilde, hangi şehir beyliğinin sarayı olduğu bildirilmeden metinlerde, gerek tüccarların, gerek yerlilerin işleri münasebetiyle hemen yüze yakın yerde geçen saray (*ek a llum*) kelimesi ile, Malatya doğusundaki şehirlerde de beylikler bulunabileceği tabii sayılmakla beraber, daha çok bu orta Anadolu'daki beyliklerin saraylarının kastedildiği neticesine varılabilir. Bu netice ise şimdi unsurlarını saymağa ve sıralamağa çalışacağımız idarî ve bir nevî iktisadî-içtimaî teşkilâtlanma hakkında bize oldukça vazih bir fikir veren memuriyet ve meslek unvanlarının hakikaten daha ziyade orta Anadolu'da oturanlara has olacağı düşüncesini vermek bakımından çok mühimdir. Yalnız bahsedeceğimiz teşkilâtı, sade *Purus handa* ve *Kus-sara* büyük beyliklerinin değil, fakat diğer 8 beyliğin de ayrı ayrı ve kendilerine göre haiz oldukları ve kısım kısım, iki büyük beylik ile *Hahhum kıratlığına* bağlı olan bu beyliklerin kendi içlerinde oldukça müstakil kaldıkları intibainın alınmakta olduğu da kaydedilmelidir. Çünkü metinlerimizde, büyük beylik olması dolayısıyla haklı olarak

⁶³ E. Bilgiç, Belleten 39, s. 392, 398, 414 ve AfO XV deki yazımızda n. 174 le ilgili metin kısmına bk.

⁶⁴ J. Lewy, Halil Edhem Hatıra kitabı I, s. 11 vdd. ; E. Bilgiç, Belleten 39, s. 387 vdd. ; 401 ve n. 95 , AfO XV deki makalemizde n. 146 vdd. ve metin içinde bu notla ilgili sayfalar.

⁶⁵ E. Bilgiç, AfO XV makalesinde lokalizasyon bahsinde (5. Hattuş und Umgebung) kısmına bk.

⁶⁶ Emin Bilgiç, AfO XV makalesi, lokalizasyon bahsinde (5. Hattuş und Umgebung) kısmı.

mat Purus hatim diye tesbit ettiğimiz *Purushanda memleketi*⁶⁷ yanında, bir kere aynı metinde kendisi ile birlikte isyan etmiş bir yer olarak gösterilen ve sadece bir beylik merkezi olan *Uahsusana*'ya da *Uahsusana memleketi (mat Uah.)*⁶⁸ denmekte, aynı şekilde, *Kussara büyük beyliği'ne* bağlı olduğundan az önce bahsettiğimiz *Kaniş* de, *Kaniş memleketi (mat K.)* olarak⁶⁹ gözükmektedir. Ayrıca bir de metinlerimizde *Sauit memleketi (mat S.)* geçmektedir⁷⁰.

Büyük küçük bütün beyliklere memleket demek suretiyle bunların civarlarındaki kasabalar ve havalıyı de çevreleri içine aldıkları mânası çıkmakta, hakikaten *büyük beylik* olarak geçmeyen *beyliklerin* de muhtar ve aynı saray teşkilâtını ve memur ve meslek kadrolarını haiz oldukları kanaatine varılmaktadır. Nitekim metinlerde bu kanaati teyit edici mahiyette olmak üzere büyük beylerden değil de sadece beylerden bahsedilen ahvalde herhangi bir beyin *m ü ş a v i r*'inden⁷¹, bir Alışar metnine göre⁷² *Ankuua* 'nın *purullum* veya *perullum* 'undan bahsedildiği gibi, Kültepe metinlerinde de yeri bilinmeyen fakat başka şehirlere ait olması gereken aynı unvandaki⁷³ memurlar geçmekte⁷¹, fakat bilhassa Babil saray memurları arasında "ordu kumandanı,, mânasında geçtiği gibi⁷⁵ yerlilere de intikal etmiş bulunan *rabi s i k kati m* metinlerimizde *Huturut*, *Ulama* ve. *Us a*⁷⁶ gibi üç ayrı şehir için mevzu bahis olmaktadır.

Bu hususlar bütün bu saray memurlarının her beylikte bulunduğu hususunda bize ip uçları vermiş olurlar. Yeni vesikalar belki, bizim yukarıda saydığımız *10 büyük beylik* veya *beylik* ile *Hahhum*

⁶⁷ J. Lewy, KTHahn 1. 3.

⁶⁸ 67. nottaki yerden başka KTP 10, 23 de de *Uah şu şana memleketi* ibaresi görülür.

⁶⁹ TC 18, 42.

⁷⁰ CCT II 23, 6.

⁷¹ *mâlikim şa rabâ'imi* TC III 211, 47.

⁷² OIP XXVII 49, A 10, B 12, 16.

⁷³ J. Lewy'nin eskiden düşündüğünün (KTHahn s. 6 ve n. 6) aksine, kendi ara- larında *parulli*, *purullim*, *perallim* gibi farklar göstermekle beraber kana- atımızca bu kelimenin Purallum yer adı (E. Bilgiç, AfO XV makalesi, 2. Route Assur - Kaniş, Oststrecke, kısmında bu yer hakkındaki kayıtlar toplanmıştır) ile alâkası olmamalıdır. Nitekim Gelb bir unvan olarak kabul etmekle harhalde bu keli- menin mahiyetini tesbit etmiş bulunmaktadır (OIP XXVII, s. 13 ve 51). Landsberger ise (Belleten 10, s. 231) «belediye reisi» olarak, Lewy de, müteakip metin neşriyatında yeniden rastlanan yerleri gözönünde bulundurmak suretile tekrar bu kelimeye temas ettiği sonraki neşriyatında «polis şefi» olarak mânalandırmaktadırlar (JAOS 57, s. 435 ; AHDO II, s. 138). Lewy her ne kadar şüphe ile karşılayorsa da, biz Gelb gibi bu kelimenin kök olarak Hititçedeki *EZEN pur ulli* ile aynı olacağını sanıyoruz.

⁷⁴ CCT 29. 8, 14; K T Hahn 3, 25.

⁷⁵ Muk. J. Lewy, ZA 36, s. 20, 2.

⁷⁶ BİN IV 45, 8-9; TC III 271, 24, 27.

kır allığı'nda ve beylerinden ve saraylarından bahsedilen yerler henüz metinlerde tesbit edilmemiş olan son üç şehirde bu saray memurlarının ve meslek sahiplerinin aynen ve bu şehirler He ilgili olarak tesbitine imkân verecektir. Ancak bundan sonra *Hutur ut*, *Ulama* ve *Usa'*-nın da birer beylik merkezi olduğu katıyetle ileri sürülebilecektir.

İşte bir kırallık, iki büyük beylik ve herhalde iç işlerinde tamamiyle müstakil görünen diğer beyliklerin, saray teşkilâtı, içtimaî müesseseleri ve halk ile sarayın münasebet şekilleri bakımından 2000 yıllarının Mezopotamya âlemine nisbetle tamamiyle ayrı bir şekilde geliştiregeldikleri bir sistemi, köklü bir hale koydukları görülmektedir. Saray, memur ve esnaf teşkilâtına dair ve o zaman için hepsi birden Asur'da, hattâ Babil'de bulunmayan terimler Asurluların Anadolu'da karşılaştıkları müesseseleri kendi kelime hazineleriyle karşılamak hususunda gayret sarfettiklerini, yerlilerin ise bunları benimsemiş olduklarını görüyoruz. Bu hal birbirinden ayrı iki kültürün karşılıklı olarak anlaşma ve imtizaçlarına güzel bir örnek teşkil eder.

Asurlular bu zamanda, esaslı bir surette ve teferruatı ile tanıyamadığımız saraylarına has olan *rabi sikkatim* memuriyet unvanı dışında, Anadolu'ya fazla unvanlar sokamamışlar ve Anadolu saraylarında ve idare teşkilâtında karşılaştıkları mefhumlar için dillerinde yeni kelime ve istilahlar teşkil etmek zorunda kalmışlardır.

Onların Anadolu beyliklerinin ihtiyaçlarını karşılamak üzere ortaya koydukları meslek adlarını şöyle sıralıyabiliriz:

A. *Hahhum* kırallığına göre:

1. Yukarıda bir metne istinaden bildirdiğimiz veçhile (s. 502 ve n. 58) başta *kıral* bulunmaktadır. *Hahhum* ile ilgisi olmaksızın da bir *sarr üt um* (kırallık) tâbiri, muhtelif cins kumaşların satın alındığını bildiren bir metinde⁷⁷ "kırallık elbisesi için iyi cins Akad kumaşı,, ibaresi içerisinde geçer. Anadolu'da bu zamanda, mevcut malûmatımıza göre başkaca bir kırallık bahis mevzuu olmadığına göre bunun da *Hahhum* ile münasebete getirilmesi herhalde zarurîdir.

2. *Vezir*. Bu mefhum metinlerimizde, kökü Akadçadan Hurriceye muktebes ve hem *Hurri* unsuru olan *-h-* yi, hem de *Pr ot o hat ti eki* olan *-z7i* ihtiva eden *s in ahil* ile karşılanmaktadır. Bir Hititçe metinde ise bu kelime Asurca *t arten u* ile müsavi tutulmakta ve metinlerimizde *s i n a h i l* ile birlikte *sinahilütum* (*vezirlik*) tabiri de geçmektedir⁷⁸. Bu tâbirler de, geçtikleri yerlerde *Hahhum* ile ilgili olarak bulunmasalar dahi, ancak oraya ait olacakları sanılır. Çünkü diğer büyük beyliklerde bunun yerine, önce andığımız *rabi s immilitim* vardır.

⁷⁷ Conteneau, TTC, s. 52, metin: 4-5.

⁷⁸ *şinahil* (TC III 75, 7) ve *ş i n a h i l a t a m'dan* (Neşredilmemiş C 1, 17), AfO XV makalenizin n. 144 ünde bahsedilmiş ve kelimenin, bahsettiğimiz teşekkül tarzı izah edilmiştir.

Hahhum kirallığının kırıaldan ve vezirden sonra gelen memurları ve meslek adamları zümresi ile beyliklerin sırada beyler ve *rabi simmiltim*'lerden sonra gelen memurlar ve meslek adamları zümresini bir liste halinde ve doğrudan doğruya herhangi bir şehir veya şehir devleti ile ilgili olarak tesbit etmek mümkün olmamıştır. Ancak, metinlerde dağınık olarak geçen meslek ve memuriyet tâbirlerinin, mânalarına göre derecelenmeleri ve sıralanmaları suretiyle, kanaatımızca hem *Hah hum*'a hem de diğer beyliklere izafe edilmeleri mümkündür.

B. Büyük beylik veya beyliklerde:

1. Başta *rubâ'um rabûm* (büyük bey) veya *rubâ'um* (bey) bulunmaktadır.

2. *r ubâ' um* 'dan sonra gelen *rabi simmi itim* daha ziyade, *Kaniş* ve *Ankuua'da* beyin ve bu unvandaki yüksek memurun adlarına (*i qâti*) yazılmış vesikalarda görülür. Terim kelime olarak "merdiven büyüğü,, mânasına gelmekle ve şimdiye kadar bu tabirin mahiyeti hakkında vuzuha varılamamakla beraber yeni olarak ele geçen neşredilmemiş metinlerden birisine göre, aslında merdiven mânasına gelen *simmiltum* kelimesinin (*bir semt, bir mahal*) mânasına geldiği de anlaşılmaktadır. Böylece bu metin, bu zamandan Hititlere geçmiş tek tâbir olan *rabi simmiltim*'in mahiyeti hakkında da bir fikir vermiş olmaktadır⁷⁹.

Gerek *Hah hum*, gerekse diğer beylikler için müşterek olan öteki memuriyet ve meslek sınıfları şunlardır :

⁷⁹ *simmiltum* için Landsberger tarafından, bu kelimenin yapı tekniğine ait bir karşılığı olmak üzere tesbit edilen (ZA 41, s. 230 - 231), Lewy'nin de iştirak ettiği (RHA III 1, s. 1 ve n. 8) «merdiven» mânasının dışında ve Meissner'in üzerinde durduğu (BeitrSge zum assyr. Wörterbuch II, s. 53-55) «yükseklik, münteha» karşılığı ile, buna kıyasen Gelb'in *rabi simmiltim* için verdiği «kale âmiri, başı» anlamından da biraz daha farklı olarak, bir *mahal*, bir *semt* mânasına geldiği, bir tevzi listesi mahiyetinde olan, Neşredilmemiş C 5,14 vdd. metnin şu satırlarıyla açıklanmaktadır: *mimma [annîm] anaku ammişam uşeliakku[m] ina simmiltim tumahhirma ana tamalak-kim taşkanma tamalakkû kanukkuka aşar tuşâhizinni şaknü* = Bu şeyleri ben oraya, sana getirdim, sen *simmiltum*'du kabul ettin ve mahfazaya (?) koydun. Senin mührünü taşıyan mahfazalar (?) öğrettiğin yere konmuşlardır.

Bu yere göre *simmiltum*'un merdiven mânasında ısrar etmek ve metnin yukarısında, verildiğinden bahsedilen para, kalay, kumaş gibi maddelerin merdivende kabul edildiğini düşünmek imkânsızdır. Bu yer *simmiltum*'un, dediğimiz gibi bir *mahal*, meselâ *şehrin bir semti* gibi bir mânası olacağında şüphe bırakmamakta, böylece sırada, bir nevi şehir beyi olarak tezahür eden *rubâum*'dan sonra gelen *rabi simmiltim* in de «*semt, mahalle büyüğü, âmiri*» gibi bir mânada olması akla yakın gelmektedir.

Metinlerimizde *rabi simmiltim* geçen yerler: EL3, x + 11 ; 188, 23; 189, 22; 273, 4,7; OIPXXVII 5, 12; 49A, 25, B 28; TC III 214 A 22: 254, 2.

3. Şimdiye kadar tesbit edilmiş olan asacı başı⁸¹, sofracı başı⁸², del-
lallar başı⁸³, atlar başı⁸⁴, silâhlar başı⁸⁵, hazinedar⁸⁶ ve yukarıda bah-
settiğimiz (n. 75) ordu kumandanından (*rabi sikkatim*)⁸⁷ ibaret bulunan
grup doğrudan doğruya saray işlerini gören memurlar
sınıfını teşkil eder.

4. Çeşitli zanaat ve iş meslekleri: demirciler başı⁸⁸, ma-
rangozlar başı⁸⁹, değirmenciler başı⁹⁰, işçiler başı⁹¹. Bunların yanında
dericiler⁹² ve çamaşırcılar⁹³ da ayrıca hesaba katılan birer mesleğin
mensupları olarak sayılmaktadırlar.

5. Şehrin birtakım işlerini idare eden ve mallarını

⁸⁰ Yazılı oldukları yerlerde bu memurların fonksiyonlarına ve icraat tarzlarına umu-
yetle temas edilmeyip kelime olarak veya şahit sıfatıyla geçtikleri için bu memuriyet
ve mesleklerin mahiyetini daha çok kelime mânalarından çıkarmak ve bunlarla yetin-
mek zaruretini vardır. Bu münasebetle yerli mesleklerin bir isimle beraber bulunduk-
ları hallerde umumiyetle bu adların da yerli olduklarını belirtmek lâzımdır. Fakat
aşağıdaki haşiyelerde sıralayacağımız bu, yerlilere has çeşitli meslek mefhumları ha-
ricinde doğrudan doğruya Asurlulara has olan ve çok kere onların isimleri ile birlikte
geçen meslek adları da şüphesiz metinlerimizde tesbit edilmektedir ki, biz bunları
burada uzun uzadıya tetkike girişmeyeceğiz. Bunların daha çok, derli toplu ve sis-
temli bir şekilde ayrıca ele alınması gereken Koloni ve Asur şehri teşkilâtı içerisinde
yer alması münasip olur.

⁸¹ *rabi hattim*: KTHahn, metin : 36, 26 ve s. 48.

⁸² *rabi paşşuri*: EL 219, 20 ve s. 211 b.

⁸³ *rabi nâgiri*: TC III 214 b, 3.

⁸⁴ *rabi sise*: KTHahn 35, 3; BİN IV 2, 24; 38, 27; CCT II 30, 14; TC III
16, 15; 181, 19, 23; Neşredilmemiş A 12, 8, 10.

⁸⁵ *rabi kak ki*: BİN IV 163, 4; TC III 158, 8.

⁸⁶ *rabi maşşartim*: EL 223, y+6; BİN IV 160, 5; Neşredilmemiş C 5, 10.

⁸⁷ *rabi sikkatim*: Yukarıda n. 76 da kaydedilenlerden başka KTHahn
14, 4; EL 188, 7; Gol. 21, 5; TC III 70, 39; CCT II 37 b, 24. Vesikalarımız ara-
sında bilhassa, Neşredilmemiş C 1 ve C 18 mektupları doğrudan doğruya *sikkatum'un*
mânasını tayin bakımından mühimdirler. Biz burada, ilki anlaşılması güç olan bu
metinlerin ilgili kısımlarının transkripsiyonlarını vermekle yetineceğiz :

C 1, 3 vdd.: *a-na-ka me-ra-kaş a-ta a-bi me-ir-tam a-me-am di₂-n[am] a-na si₂-
kaş-tim a-la-ak ku-a-um me-ra-ka₃ a-na-ka i-na şe₂pi₂-a ala-ak di-na-şu-ma a-na
si₂ka₃tim la-ar-ka-ab-ma la şu-um-ka₃ a-ni 4 ma-na kaspum ti₂-ri şa 2 m a-na kaspim
be-ir\tam\ ki-e i-ba-şi2 a-ni di₂-na-şa-ma 3 ma-na kaspam la-aş₂-qul....*

Satır 29 vdd. : *şu-ma be-ir-tam tuş-şez-ba-lam u₃ şuş-ha-ar-kas şu-up-ra-am
uma^m*-kal la i-be-tug a- na si₂ -ka₃ -tim a-la-ak*

C 18, 21 vdd. : *i-na ua-ar-ki-tim ta-aş₂-pu₃ra-am si₂-ka3-tam la na-tU3-ma pal-
am a-na ba-ab-ti[^]-kas "2-la nu-ma-la.*

⁸⁸ *rabi nappâhe*: EL 65, 11; TC III 254, 1.

⁸⁹ *rabi naggâri*: OIP XXVII 19, A 25, B se + 4,

⁹⁰ *rabi al ah hini m*: EL 188, 7.

⁹¹ *rabi şâb'im*: CCT II 30, 10.

⁹² *aşka p um*: TC 87, 19; OIP XXVII 34, 8; CCT III 8a, 23.

⁹³ *aşla kum*: Gelb OIP XXVII s. 25, metin Nr. 5, 3, 25; 6, 4, 23; TC 87, 9,
22-23.

koruyan sınıflar: pazar başı (ağası)⁹⁴, şehir etrafındaki tarlalara bakan memurlar başı⁹⁵, sığır sürüleri başı⁹⁶, odunlar başı⁹⁷, ormanlar (?) başı⁹⁸.

Bu sınıfların yanında, yine "büyük, başta bulunan,, diye aldığımız *rabû* ile tertip edilen daha birkısım meslek ve iş unvanları vardır ki, bunların hangi meslek sınıflarının başlarını gösterdikleri tayin edilememektedir⁹⁹.

Eskidenberi yerli yazısı mevcut olmadığı kabul edilen, bu sebeple teşkilât ve kültürünün pek şekillenmemiş olduğu tasavvur edilen bir çağda, birtakım meslek ve memuriyet adlarının da gösterdiği şekilde, yerli teşkilâtın bu kadar sınıflanmış ve incelmış olması hakikaten çok şayanı dikkattir. Ve bunların bir kısmını teşkil eden zanaat ve iş meslekleri sınıfı ile, şehre ait işleri yürütenler sınıfı bir nevi *lonca teşkilâtının* ilk esaslı alâmetlerini teşkil ederler. Bunların, hey'eti umumiyesi itibarıyla şehri esas tutarak tertiplenmiş olmaları dolayısıyla, Mezopotamya'da olduğu şekilde, bir nevi kül teşkil eden ve her şehirde bulunduğu anlaşılan bu teşkilâtın halk içine tamamiyle işlediği ve halk tarafından benimsendiği tahmin edilebilir. Hattâ elimizde çeşitli neviden yüzlerce ve binlerce vesikaları bulunan Sümer şehirleri için dahi, listeler dışında ve günlük hayata sokulmuş olarak, bunlar kadar çeşitli meslek ve unvan tesbitine imkân yoktur.

IX. Asur - Anadolu iktisadî münasebetlerinin karakteristik noktaları :

Yukarıda VI inci bahiste temas ettiğimiz veçhile, Asur'un önceleri kültür seviyesi ve iktisadi durumu bakımından bir fevkalâdelik arz etmemesi ve cenubun siyasî nüfuzu altında bulunması dolayısıyla Anadolu'nun daha ziyade cenubî Mezopotamya ile devamlı bir münasebet

⁹⁴ *rabi mahirim*: CCT 41 b, 1 ; II 18, 45; TC III 253, 1. Kaydettiğimiz son metin dolayısıyla Lewy bu terim üzerinde durmuştur (AHDO I s. 15).

⁹⁵ *rabi serim*: BİN IV 93, 6.

⁹⁶ *rabi al pat i m*: EL 219, 18.

⁹⁷ *rabi eşi*: EL 219, 18 (Muk. Lewy, EL s. 211 a.

⁹⁸ *rabi hurşâtim--* CCT III 28 b, 12.

⁹⁹ Bu neviden, hangi meslek sınıfını gösterdiği bilinmeyen terimler şunlardır : *rabi kitâtım* (BİN IV 160,8. Bunun *kittu* = hakikat, doğruluk kelimesiyle ilgili olacağı düşünülebilir); *rabi mu-Zî-e* (CCT 38 C, 6. Lewy tarafından önce *u aşû* ile münasebettar görülen (KTHahn, s. 15, 1; EL 323 e; Gelb, OIP XXVII, s. 31), sonra da *masşôm* = kiral ile ilgili sayılan bu tâbir *rabi* 'siz olarak geçtiği birçok yerlerde (KTHahn 9, 6; EL 283, 7, 11; TC II 47, 12; CCT III 19 b, 5; IV 4 a, 12, 17; OIP XXVII 10, 17)) kâh bir şahsı, kâh bir eşyayı göstermekte olduğu intibamı vermekte, fakat mânası açıkça tâyin edilmemektedir.); *rabi sa? - da - e* (OIP XXVII 19, A 22, B x + 3); *ra bi şa-ki- e* (?) (Jena 27 b, 13); *rabi şa-ri-ki* (?) (EL 5,5); *rabi ar-ki* (?) (Jena 27 d, 2). Bunların dışında *rabi* ile başlayıp sonları kırık olan ve nasıl tamamlanacakları bilinmeyen iki meslek sınıfı başı veya âmiri de *rabi a-[]* (Muk. EL 289,8) ve *ra bi [x-x-]* (KTS 36 b, 14) dir.

kurmasına mukabil, Koloni çağında adetâ, Babil ile Anadolu'nun doğrudan doğruya irtibatı kalmamış ve Babil'in herşeyi Anadolu'ya bu zamanda hep Asur kanalıyla gelmiş görünmektedir. Binaenaleyh bilhassa iktisadî münasebetler mevzuunda Anadolu ile Asur ve Anadolu yerlileri ile Asurlular bahis mevzuu olabilir.

a) *Kaloni teşkilâtının esası*: Biz meseleyi Anadolu yerlileri bakımından ele aldığımızdan, burada Asur ticaret müstemlekesi teşkilâtına ve onun işleyiş tarzının teferruatına girmeyeceğiz. Yalnız, esas itibariyle idarî bakımdan Asur şehrine bağlı olup 10 tanesi vesikalarda tesbit edilmiş bulunan Anadolu şehirlerinin kenarında kurulmuş pazar yerleri, yani *k 3-ru m'*lar¹⁰⁰ ile diğer 9 şehir kenarındaki, her biri bu karum'lardan birine bağlı olan küçük pazar yerlerinin, yani *ua bar tu m'*ların¹⁰¹ bu teşkilâtın temelini teşkil ettiğini ve bunların sık sık değişen Asurlu memurlar tarafından idare edildiğini hatırlatmalıyız.

İşte Anadolu yerlileri ile alış verişte bulunmuş olan Asurlular mallarını bu pazarlara getirmiş, işlerini burada görmüşlerdir.

b) *Asurluların kendi aralarındaki münasebetleri*: Ayrı ve uzun tetkiklere mevzu olabilecek olan ve şahsen üzerinde durmakta olduğumuz bu alış veriş işlerinin burada, Asurluların kendi aralarında, Asurlularla yerliler arasında yapıldıklarına göre gerek muamelelerin cereyan tarzı, gerekse usul ve şekilleri bakımından birbirine nisbetle farklar gösterdiklerini hatırlatmakla iktifa edeceğiz.

Asurlular Asur'da *s a l s a t u* esası üzerinden şirketler kurmakta ve Anadolu'da dolaşırken borçlanan veya alacaklı duruma geçen tüccarlar bu şirketlerde *naruqqu* adı verilen bir nevi ciro muamelesi yaptırılmaktadırlar¹⁰².

Ekseriya *tappâ'um* adındaki ortaklarla ve *s amali a'um* adındaki yardımcılarla^{102a} iş gördükleri neticesine varılan bu tüccarlar

¹⁰⁰ Bu 10 yer alfabetik sıra ile *Hah hum. Hat tuş, Hur ama. Kaniş, Nihria, Puruşhanda, Tur hu m i t, Ur şu, Uah şu ş ana* ve *Z al p a'*dir. Bunların metin yerleri gerek Hardy tarafından AJSL 58,2, s. 179, n. 6. da, gerekse tarafımızdan, AfO XV deki makalemizin sonuna eklediğimiz ve bütün Kapadokya metinleri yer adlarını ihtiva eden listede tam olarak gösterilmiştir.

¹⁰¹ Bahsettiğimiz 9 *uabartum* da metinlere göre *H anaknak, Ma'am a, P ama, Şalatuvar, Ş a mu ha, Tu h p i a. Ulama, Uaşhania* ve *Z al p a'*dir. Bunlardan *Ma'a m a, Ş a mu ha* ve *Uaşhania* dışındaki diğer altısının metin yerleri Hardy tarafından n. 102 de kaydedilen makalede gösterilmiş, bunlarla birlikte *Ma'am a* ve *Uaş hania'nın* da birer *Uabartum* olduklarını gösteren yerler AfO XV makalemizdeki yer adları listesinde kaydedilmiş ve aynı listede, Lewy'nin makalesine işaret edilmekle beraber, kendisininin *Şamuha'nın* da *uabartum* olduğuna dair neşredilmemiş bir metne dayanan bu OLZ 1926, 756 daki ifadesi sehven kaydedilmiştir. Böylece *Ş a mu ha* ve hem *kâr um* hem de *uabartum* olarak bulunan *Zalpa* ile birlikte *uabartum*'ların sayısı 9 u bulmaktadır.

¹⁰² *şalışata* ve *naruqq a* meseleleri için bk. E. Bilgiç, Fak. Derg, V 4, s. 445, 98.

^{102a} E. Bilgiç, Fak. Derg. V 4, s. 441.

kendi aralarında faiz nisbetlerini daha aşağı tutmakta ve daha girift faiz ve alış veriş usulleri tatbik etmekte idiler.

c) *Yerlilerle alış-veriş ve yerlilere has borç mühleti usulleri*: Yerlilerle alış-verişlerinde ise Asurlular daha çok peşin para ile muamele yapmakta, ekseriyetle para ödöncü halinde olan olacaklarda daha fazla nispette faiz talep etmekte ve borçları daha kısa müddetlerle vermektedirler. Bu yerli ve Asurlu alış-verişlerinde kâh Asurlu, kâh yerli takvimi kullanıldığı halde Asurluların birbirleriyle alış-verişlerinde hemen hep yerli mühlet usulleri geçmektedir. Bundan, yerlilerin eponümleri ve beş günlük haftaları dolayısıyla çok muğlak olan Asur takvimini kendilerinininkinin yerine koymadıkları anlaşılır.

d) *Yerli takvim*: Burada yerlilerin takvimlerinin esasları üzerinde de bir az durmak yerinde olur. Onların takvimleri mevsimlere ve mevsimlere bağlı faaliyetlere uydurulmuştur. Ziraî takvimlerinin¹⁰³ belli başlı dört ödeme devresi, orak zamanı¹⁰⁴, hasad zamanı¹⁰⁵, bağ bozumu¹⁰⁶ ve bir de anlaşılamiyan bir tabir olan "in a idi ar âsim",¹⁰⁷ dir. Bunların dışında geçen *Ana*¹⁰⁸, *Nipas*¹⁰⁹, *Parka*¹¹⁰, ve *Hari-hari*¹¹¹, diye yerli kelimelerle adlandırılan dört mühletin mahiyeti bilinmemektedir.

¹⁰³ Umumiyetle Kapadokya metinleri vasıtasıyla âşinâ olunan, Asurlulara ve Anadolu yerlilerine has takvim meselelerini ve bunların teferruatını, J. Lewy son olarak neşrettiği takvime dair olan Hebrew Union College Annual (HUCA) 17 deki eserinde işlemiştir. Fakat kanaatımızca, aşağıdaki notlarda bazı noktalarına temas edeceğimiz veçhile bu kitapta ele alınan husuların çok esaslı olanlarından bazıları birtakım yanlış hükümlere bağlanmıştır. Biz bu konu üzerinde teferruatlıca durmakta olduğumuzdan, bu kitapta ileri sürülen fikirlerin heyeti umumiyesine bu husustaki hazırlığımızda yer verceğiz.

¹⁰⁴ *şibit niggalim* veya sadece *niggallum i* EL 70, A 7, B 12; 81, 7; 90, 7. Bu hususta Lewy EL I s. 69 b de izahatta bulunmuştur.

¹⁰⁵ *harpû* metinlerimizde çok geçtiği halde bunlara göre hakikî mânası tesbit edilememektedir. Bu yerlerden çoğu Lewy tarafından EL I s. 17 a, 182 b ve HUCA 17, s. 52-58 de ele alınmıştır. Fakat halen son eser Anka'ra'de elimizde bulunmadığından *harpû* üzerinde yazılanların teferruatına, girişmeyeceğiz. Önce bu eserden aldığımız notlara göre Lewy kelimeyi *ilk hasad* (first fruit) mânasında almaktadır. Halbuki bu fikri destekleyecek tek husus, *harba'nun* «erken» manasında (Landsberger, AfO XIII, s. 164 vd.) olmasıdır. Bu etimolojik olan sebebin yanında ortada başka delil yoktur. Esasen bu mânayı vermek için de, *harpû* sıfat olduğundan, *ina* harpütüm şekli beklenirdi.

¹⁰⁶ *q i t i p k a / i r â n i m* terimi Lewy tarafından EL I s. 69 b de ve EL II s. 49 da, o zaman mevcut tek yere göre ele alınmıştır. Fakat yeni olarak aynı terim tarafımızdan daha neşredilmemiş olan iki metinde de (Neşr. Ank. 4, 4; B 29, 16) tesbit edilmiştir.

¹⁰⁷ EL 99, 9 + TC III 240, 6.

¹⁰⁸ EL 67, 9; TC III 254, 9, 14; Mat. 8 a, 5 - 9, b 5.

¹⁰⁹ El 12, 5; 69, 12; 45; 7; 217; 17 vd.; Hr, 10,5 vd.; Mat. 9 b, 8.

¹¹⁰ CCT II 30, 6; Hr. 16 a, 8, b 5; 30 a, 11-13, b 7 - 9; 40 b, 18; Mat. 8 a, 6.

¹¹¹ Hr. 24 a, 7, 24 b, 5: 11 *s i q i l k a s p a m i ş e r Ş at ah ş a ş ar An an a t i ş u ana ş a Har i- har i t a s a q q al = Anana Ş at ah ş u ş ar* 'in üzerinde 11 şiq. gümüşe sahiptir. (*Şataşuşar*) Harihari'ninkinde (bu meblağı) ödeyecek.

Landsberger'in düşüncesinin aksine ve Lewy'nin kanaatine uyararak, hakikaten metinlerde *Ana*¹¹² adlı yerli bir tanrı tesbit edildiği kanaatiyle biz, diğer üçünün de birer tanrı adı olacaklarını ve bu tanrı adına göre verilen mühletlerin, bu tanrılar adına senenin muayyen günlerinde yapılan bayram günlerini göstermiş olacağını tahmin ediyoruz. Yerlilerin hafta ve gün hesapları hakkında hiç bir bilgimiz yoktur. Dört mevsim hakkında yerlilerin bir fikirleri olmayacağı ve bu mefhumlara sahip bulunmadıkları iddia edilemez. Bahsettiğimiz orak, hasad zamanı gibi mühletler dört ayrı mevsime rastlamazlar. Fakat diğer, tanrı adlarına göre isimlendirildiklerini tahmin ettiğimiz dört mühlet tabirinin, aynı zamanda birer mevsime karşılık olmaları ve bu tanrılara yapılan bayramların bu mevsimlerin başında veya içinde olmaları pek âlâ mümkündür. Çünkü yüzlerce borç vesikasında bu dördünden başka mühlet tabiri geçmez¹¹³. Yerlilerin Asurlularla alış-verişlerinde de, muğlaklığından bahsettiğimiz Asur takvimi üzerine mühlet şekilleri çok geçmez. Onların kendi aralarındaki münasebetlerinde, bu takvimi kendilerininin yerine koymadıkları görülüyor. Beş günlük hafta diye aldığımız *hamustum*, başlangıçta da belirttiğimiz veçhile, Lewy tarafından önce yılın 1/5 i¹¹⁴, bu mevzua tahsis ettiği son eserinde ise 50 günlük müddet¹¹⁵ diye alınmaktadır ki, bu fikirlerin isabetsizliği her şeyden önce, 45-50 *hamustu*'luk müddetlerin sık sık senetlerde geçmesinden, yani borçların daha başlangıçta 5 yıldan fazla müddetler için verilmiş olacağı neticesine varılmasından anlaşılır¹¹⁶. Bu kadar uzun müddetle borç verilip alındığı ne Babil'de, ne de Asur'da muhtelif çağlarda asla görülmüş değildir, iktisadî bakımdan bu uzun müddetler, bilhassa o zaman için değerlendirilemezler. Bu sebeple burada da böyle olmayacağı muhakkak sayılabilir.

X. Yerlilerin kendilerine göre iktisadî faaliyetleri:

Yerlilerin iktisadî faaliyetini saray ve halk olmak üzere iki cephe-den ele alacak olursak onların iktisadî durum ve gayretleri ile bu mevzuda gerek umumî, gerekse bir yandan saray ve muhitinin, öte yandan bilhassa halk kitlesinin kendi içlerindeki hususî faaliyet ve vaziyetlerinin mukayesesi imkânları da elde edilmiş olacaktır.

¹¹² J. Lewy, EL s. 52 b.

¹¹³ Adı geçen dört mühlet *ana şa Ana / Parka* şeklinde Akadça *şa* perepozisyonu ile geçtikleri halde yalnız bir yerde *şa'sız* olarak *,a n a tuhtuh an ni şql* (TC III 227a 7, b 8) ibaresi görülür ki, her halde bunu diğerlerinden ayırmak lâzımdır.

¹¹⁴ Lewy, MAOG IV, s. 127; ArO XI, s. 44. Bunlara karşılık *h a m a ş t a m'un* 5 günlük haftayı gösterdiği hususu Landsberger tarafından ileri sürülmüş (OLZ 1925, 232) ve Gelb tarafından bu husustaki deliller bir araya toplanmıştır (OIP XXVII, s. 59 vd.).

¹¹⁵ L e w y, HUCA 17, s. 47 vdd.

¹¹⁶ Vesikalardaki 50 *hama ş t uma*. varan uzun mühletlere ait yerlerde, çeşitli deliller meyanında Gelb tarafından, n. 114 de kaydedilen eserinde verilmiştir.

a) *Sarayların iktisadî faaliyetleri:* Nizamlandırılmış olduklarından bahsettiğimiz demircilik, değirmencilik, dericilik vs. gibi zanaat sınıflarının birer başları bulunduğuna göre, bu meslekleri benimseyen iş erbabının da bulunacağı tabii olduğundan ve esasen metinlerde bu iş erbabının bir kısmından da, *a la hh in um* (değirmenci), *as kâp um* (deri işçisi), *nappūhum* (demirci) vs. şeklinde ayrıca bahsedilmiş olmasından dolayı, yukarıda da temas ettiğimiz şekilde (s. 507), bu sınaî meslek sınıflarının saraya, yani beyliklere bağlı loncalar halinde müesses ve bu tarzda işlemekte olduklarını kabul etmek hatalı sayılamaz.

Diğer taraftan yerli beylerin, çok canlı bir ticarî faaliyete girişmemekle beraber, beylik iktisadiyatı bakımından bazı mühim tedbirler aldıkları ve işler gördükleri de anlaşılmaktadır. Bu meydanda onların Anadolu'ya gelip giden tüccarlardan, malın cinsine, memlekete girmesindeki faydaya veya memleketten çıkmasındaki zarara göre nisbetleri değişen vergiler almaktadırlar. Meselâ tunç yapmak için çok lâzım olan ve Asur'dan Anadolu'ya getirilen kalaydan nihayet % 3 kadar, halbuki kumaşlardan ve diğer eşyadan % 5 nisbetinde gümrük vergisi ? (*nis hat um*) almakta, memleket içinde alınıp satılan mallar için de başka başka adlar altında *{sadü'atum, tatum* vs. gibi) vergiler tarhettirmektedirler. Beyler memleketten servetin tamamıyla akıp gitmemesi için, altunun beş misli kıymetli olan *a mü t um* adındaki, eritilebilen bir mâdenin satışını menetmekte, ancak dinî maksatlar için çıkarılan paralardan bu vergileri almamakta idiler¹¹⁷.

Vesikaların bildirdiğine göre, bir yandan da yerli beyler, gerek Asurlu tüccarların emniyetini temin etmek¹¹⁸, gerekse onların mallarını *karum* dairelerinin yaptığı şekilde muayyen ücretler karşılığında saray depolarında muhafaza etmek gibi¹¹⁹, iktisadî sıkı teması sağlayacak ve böylece içtimâî inkişafa da yardımcı dokunacak hizmetlerde bulunmakta idiler.

¹¹⁷ E. Bilgiç, Fak. Yıllığı, s. 922,924, 932 vd; 940, 945, 947.

¹¹⁸ Landsberger, ZA 35, s. 228. Esasen metinlerdeki *tem ekalli m lamâdu*—sarayın emrini öğrenmek (KTHahn 13, 18) gibi ibareler de bu cihete delil sayılabilir.

¹¹⁹ Meselâ gelen malların saraylarda hattâ depo edilmek mecburiyeti ve bir miktar gümrük veya rüsum alınması ve sarayların kendi hesaplarına daha çok ticarî faaliyete katılmaları vs. gibi hususlar hakkında şu ibareler açık bir fikir veriler : *la q Utum ana ekal lim er eb a* = mal saraya girmek (EL 166,9 vd. ; 169,4; BİN IV 128,3; vs.); *lu q ü tum ana ek allim eli ü* — mal saraya yükseltmek (girmek) (CCT IH 28 b, 7 ; IV 19c, 18) ; *lü g a t a m ana ek allim ş e l i a* as malı saraya çıkarmak, götürmek (KTHahn 13,8; TC III 90, 24); *A N-NA ana ek allim ş a q alu*= kalayı saraya tartmak (TC III 211,42); *ka s p a m i n a ek a H i m l a p a t u* = parayı sarayda kaydetmek (CCT 21 d, 3, 12); *lu q ü tum iştu ekallim a a r â d u* = mal saraydan aşağı inmek (TC 51,5; OIP XXVII 57, 37; vs.); *lu q a t ü m i n a ek allim u a r â d u* — mal aşağı istikamete, saray içine gelmek (BİN IV 28, 16; An Or VI 13, 15 ; vs.); *lu q ü tam iştu ekallim r e d ü* = malı saraydan götürmek (KTS 20, x + 4-5) *lu q ü~ t a m i n a ekal lim s o r u d u* = malı saraya indirmek (TC III 158, 13); *lu q ü tum i n a ekallim a a ş ü* = mal saraydan çıkmak (EL 209, 8; CCT II 23, 22; TC III 47, 18; vs.);

Bunların dışında beyler, Asur merkezinin ve şehir meclisinin başındaki *uaklum'un* Asurlular ve *kârum* teşkilâtı için yaptıkları tarzda, işlerin düzenli yürümesi bakımından yerlilerin alış-veriş işleriyle ilgilenmekte ve yerlilerle Asurlular veya sadece yerliler arasında çıkan münazaalarda hâkim rolünü oynamaktadırlar¹²⁰.

b) *Yerli halkın iktisadî faaliyeti*: Bunların iktisadî faaliyeti Asurlularınki gibi ciddî ve kazanç kasdını güden ticarî bir mahiyet arz etmekten ziyade bir nevi *autarchique* bir durum göstermekte ve Asurlularınki gibi dış pazarlara da taşarak oralarda da faaliyet zemini arayacak duruma gelmemiş bulunmaktadır. Yerli halk yukarıda sıraladığımız ve mahiyetlerini açıklamaya çalıştığımız çeşitli sınaî işlerle iştiğal ettikten başka, muhtelif neveleri metinlerde geçen yerli kumaşlar da dokumakta^{120 a}, madenler istihsal etmekte ve birçok cinsini metinlerden tesbit edebildiğimiz hububat, sebze vs. yetiştirmektedirler¹²¹.

Mahdut sayıdaki, Asurluların yerlilere borçluluğunu gösteren vesikalar incelenince bunların daha ziyade yerlilerle karabet tesis etmiş olan kimselere ait olduğu müşahade edilir¹²². Bunun dışında umumiyetle

la q üt a m i na e k a l l i m l e q ü = malı sarayda almak (CCT II 24, 23 ; Neşredilmemiş A 12, 18) ; *lu q ü t a m i n a e k a l l i m mahûru*— malı sarayda kabul etmek (CCT II 25, 17).

¹²⁰ Landsberger, AHK s. 32.

^{120 a} Bu yerli neveler, Asur yoluyla daha çok Babil'den getirilen ve Akadca olarak renklerine, kalitelerine, *T U G₂ s a a-ki- dt₂ e* (Akad kumaşı) gibi imâl edildiği memlekete göre adlandırılan idhal malı kumaşlardan ayırdırlar. Bunların bir kısmı da yine imâl edildikleri Anadolu şehirlerine göre *Abarna* (KTS 36c, 3-14 ; ve daha 30 kadar yer), *H a h u m* (EL 232, 23), *H a 11 a ş ?* (TC III 194, a. yüz 8) *Ma l' a* (CCT II 3, 16 ; Mat. II 4a X + 15), *N e n a ş ş a* (TC I) 38, 22) *Ş u l u p k a* (EL 176, 30 ; ve diğer 10 kadar yer), *S u r p u* (TC II 17, 6), *T a k u s t a* (TC 47, 5 ; KT Bl 16, 6) ve *T a l h a t* (EL 131, 23 ; TC II 54, lc + 9) kumaşı adını almakta ; diğer bir kısmı ise, *hama?* (OPIP XXVII 11, 11), *ipi ş u* (BİN IV 78,8). *kutunu* (KT Bl s. 16 ; OIP XXVIII s. 26. Bu kumaş şimdiye kadarki metinlerde 100 den fazla yerde geçer ve buralarda çeşitli kaliteleri arasında fark yapılır.) ; *m a k a h u* (EL 132, 3 ; ve diğer 4-5 yer), *menunianam* (EL 131, 26 ; ve diğer 4-5 yer), *nama ş u h u* (EL 132, 5 ; CCT 39_a 2, 11), *p i r i k a n n u* (EL s. 160 b ; OIP XXVII s. 56, Bu kumaş 15 den fazla yerde geçer), *pur aum* (EL 110,1 : ve diğer 5 yer), *saptinnu* m(TC29, 17; 81,6 ; ve diğer 3 yer), *şaha'm* (KTS 31<,20) ve *ş i t r u m*(BIN IV 75, 14, TC19, 10; ve diğer 4-5 yer) şeklinde mâna ve mahiyetleri henüz tayin edilemeyen ve renk, kalite, imâl maddesi vs. yi göstermeleri beklenen yerli kelimelerle adlandırılmış bulunmaktadır. Sonunculardan *pifikannu* bir metne göre *Ma' a ma'ya* (TC 43, 4, 24) ve *ş i r u m* Abarna ile Zalpa şehirlerine (TC 19, 12; EL 296, 6) izafe edilmiş olarak ta göründüklerinden bu adları taşıyan veya *pirikannu* ve *ş i r u m* kelimeleriyle vasıflandırılan kumaşların bu yerlerde imâl edildikleri neticesine varılır. Ve ayrıca yukarıda şimdilik sadece isim ve çeşit olarak sıraladığımız bütün yerli kumaş neveleri yerlilerin kumaş dokumaya verdikleri ehemmiyete delil teşkil ederler.

¹²¹ E. Bilgiç, Fak. yıllığı, s. 915 vdd. ; Fak. Derg. II 1, s. 35.

¹²² EL 82 ; 178 (?) ; 194 , 215 ; 303 ; OIP XXVII 19 ; TC III 218 ; 237 ; Hr. 67 ; Mat. 6 d ; Neşredilmemiş A 8.

yerliler Asurlulara ¹²³ veya birbirlerine borçlu ¹²⁴ bulunmaktadır ¹²⁵. Yerlilerin birbirlerine borçlu oldukları yerlerde bahis mevzuu olan maddeleri para, hububat ve nadiren hayvan teşkil etmektedir. Kendi aralarındaki borçların faizleri de Asurlularla akdettikleri mukavelelerdekinden farklı ve para olmayıp çok kere koyun, hububat, bal, yağ, birtakım eşya vs. den ibaret bulunmaktadır. Yerliler seyrek olarak kendi aralarında ev arsa da alıp satmaktadırlar ¹²⁶. Fakat son hafriyata kadar çıkmış olan vesikalarda tarla alış verişine ve kiralamasına ait kayıtlara rastlanmamıştır.

Yerlilerin yerlilere ve bilhassa Asurlulara borçlu oldukları hallerde gümüşün düşük kaliteleri bahis konusu olmakta ¹²⁷, halbuki Asurluların birbirlerinden alacaklı oldukları yerlerin hemen hepsinde (bk. n. 125) borçlunun esas itibariyle tasfiye edilmiş gümüş iade edeceği kaydedilmektedir.

Yerlilerin Asurlularınkinden ayrı ağırlık ölçüleri olduğu da anlaşılmaktadır. Bazan borç ve ödünç olarak alınan maddelerin bu yerli ölçüye göre iadesi de istenmekte ve Asurluların bu ölçüyü kullandıkları görülmektedir ¹²⁸.

Yerliler arasındaki mahdut mektuplaşmalarda ev ve geçim işlerinden bahsedilmektedir ¹²⁹.

XI. Yerlilerin içtimaî durumu :

Bundan önceki kısımdan yerlilerin içtimaî durumları hakkında bir kanaat edinmek ve hattâ bir hüküm çıkarmak mümkündür. Çünkü, iktisadî ve içtimaî meselelerin sıkı sıkıya birbirlerine bağlı ve çok

¹²³ EL 12 ; 14 ; 21 ; 22 ; 31 ; 34 ; 38 ; 40 ; 65 ; 81 ; 91 ; 100 ; 167 ; 181 (?) ; 188 (?) ; 236 ; 261 ; 273 ; KTS 57 a-b ; TC III 227 ; 238-239 ; 262 (?) ; Neşredilmemiş A 1 ; 3 ; 12 ; B 5-7 ; 11 ; Ank. 4 ; Kay. 2 ; 5 ; Mat. 1c - 2a ; 8a ; Mat. II 7 b. Bunlardan ayrı olarak birtakım mektuplarda da, Asurluların birbirine olduğu gibi yerlilerinde Asurlulara borçluluğunu gösteren yerler tesbit edilebilmektedir: BIN IV 93 ; CCT III 48 b.

¹²⁴ EL 15 ; 20 ; 36 ; 64 ; 67 ; 70 ; 86 ; 91 ; 92 ; 99 (+ TC III 240) ; 209 ; 297 ; KTS 58a ; Hr. 16 ; 24 ; Neşredilmemiş B 29.

¹²⁵ Buna mukabil Asurluların birbirlerinden alacaklı olduklarını gösteren yüzlerce senet, makbuz ve mektup vardır. Bu hususta meselâ EL de, yukarıda n. 123 ve 124 de kaydedilen metinlerin dışında kalan senet ve makbuzlar mevzuu bahis olabilir. Sonraki metin neşriyatında da Asurluların birbirlerinden alacaklılıklarını gösteren birçok vesika çıkmıştır. Konumuzla doğrudan doğruya ilgisi bulunmadığı için burada bunların tam listesini vermektense sarfı nazar ediyoruz.

¹²⁶ EL 107 ; KTHan 9 ; TC IH 255 ; Neşredilmemiş Kay. 38 ; EL 215.

¹²⁷ E. Bilgiç, Fak. Yıllığı, s. 969, n. 164.

¹²⁸ *ana aban mâtim ndn:* KTS 7a, 22 ; *40 m a n a - TA URUDU ina aban mâtim-* CCT II 24, 23 ; ayrıca EL 137, 3 ve muk. EL s. 120a, 121 a.

¹²⁹ Conteneau, TTC 26 ; KTHan 5 ; BIN IV 231 ; Neşredilmemiş Ank. 14.

defa iç içe olmaları sebebiyle, iktisadî durumlarına temas ederken bazı içtimaî meselelere de zaten yer verilmiş bulunuyor. Biz bu bahiste meseleyi biraz daha sistemli ve umumî esaslar bakımından ele alacak olursak, önce de başka bir yazımızda işaret ettiğimiz gibi¹³⁰, halkın iktisadî ve içtimaî seviyesinin oldukça basit ve iptidaî bir vaziyette olduğunu ve umumî hatlariyle fakirliklerini belirtmek zorunda kalırız¹³¹.

Halbuki, az yukarıda verdiğimiz malûmattan beylerin ve saray mensuplarının hayat seviyesinin ve görgülerinin oldukça üstün olduğu neticesine varılmaktadır.

Maden istihsali işlerinde ileri gitmiş ve çeşitli maden cinsleri ile bunların muhtelif kalitelerini tanımış olmaları, at¹³² ve arabayı¹³³ tanıyarak nakil işlerinde bunlardan faydalanman, o zamanın, yazılı vesikalariyle tanıdığımız kültürce ileri bütün kavimlerinden farklı olarak Anadolu'da kadın ve erkeğin evlenme ve boşanmada müsavi haklara sahip olmaları¹³⁴, beylerin yanında, bir kısım şehirleri müstakillen idare ettiği anlaşılan kadın beylerin de görülmesi (yuk. s. 501, n. 44) yerli halkın geniş manâsiyle içtimaî anlayış bakımından belirtilmesi gereken mütemyiz hususiyetlerini teşkil eder. Fakat bir taraftan kadın ve erkeğe o zaman için bile müsavî haklar tanıyabilen bir zihniyet, öte yandan o çağların umumî telâkkilerine tamamiyle tâbi olarak, oldukça geniş ölçüde esir alım satımını da hoş görmektedir¹³⁵.

Netice olarak şunu söyleyebiliriz ki, yerli halkın içtimaî hayat ve faaliyetleri, gerek beyler ve halk olarak kısmen farklı bir manzara arzettiğinden birbirinden tecrid edilerek mütalâa edilebilmekte, gerekse halk kendi işlerinde, yaşayış ve telâkkilerinde, muhtelif bakımlardan tezatlı bir vaziyet göstermektedir.

¹³⁰ E. Bilgiç, Fak. Derg. II 1, s. 35, 4-5.

¹³¹ n. 123-124 de kaydedilen, borç ve alacak münasebetlerine ait yerlerle, n. 129 da kaydedilen mektuplar bu hususta oldukça açık fikir verirler.

¹³² Yukarıda s. 507 ve n. 84 e bk.

¹³³ *eriqqam*, *eriqqatum* (yük arabası): bk. E. Bilgiç, Fak. Yıllığı, s. 932, n. 116 ve burada verilen yerlere ilâve olarak: BİN IV 130, 1; 169, 12; TTC 13, 3; OIP XXVII 32, 4; Mat. 24 a, 6-8. *narkabtum* (araba): CCT III 20, 19; Mat. 49 c, x+2.

¹³⁴ E. Bilgiç, Fak. Derg. II 1, s. 34, 2. Yerli ile yerlinin evlenmesi: TC 62; Neşredilmemiş C 3; yerlilerin boşanması: EL 3-4; TC III 214; OIP XXVII 49 A, 20; Neşredilmemiş B 3. Yerli kadınlarla evlenme ve boşanmada Asurluların yerli usullere tabî oldukları da aynı neviden vesikalarla sabit olmaktadır. Meselâ: EL 2; Hr. 3; 32; EL 6; 276.

¹³⁵ Esir alım satımı, kaydedeğimiz şu yerlere göre, hem yerliler, hem de yerli ve Asurlular arasında yapılmakta ve bunlarda daima yerli ad taşıyan esirler geçmektedir: EL 105-106; 188-189; 214; TC III 252-254; Hr. 19; 27; 35; 61; 67; Mat. 8c; Neşredilmemiş Kay. 7.

Şimdiye kadarki vesikalarla siyasî - idarî ve iktisadî - içtimâî bakımlardan umumî hatlariyle yukarıdaki bahislere göre rekonstrüksiyonunu yapmağa çalıştığımız devirden sonra Hititlerle, yazı şeklinin bunlarda değişmesi dolayısıyla, yukarıda bahsettiğimiz şekilde (s. 497), Asur ile olan münasebetler tamamiyle durmuş ve Anadolu tekrar Babil, yani Cenubî Mezopotamya ile kültür alış verişine girişmiştir. Bu sebeple, çağımızdan sonraki münasebetler, ele aldığımız devirdeki, siklet merkezini maddî esasların teşkil ettiği münasebetlerden daha çok şekilli, daha derin ve tesirlidir.